

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय

काव्य

सं. क्र.

७२३२

3937-0005344

REFBK-0005344

शारदाश्रम पुरस्कृत ग्रंथमाला, क्रमांक ९.

आद्य मराठी कवयित्री

ध्रुवळे-पूर्वार्ध व उत्तरार्ध, मातृकी-रुक्मिणी-स्वयंवर,
पाठभेद, शब्दकोश व प्रस्तावना यांसह.

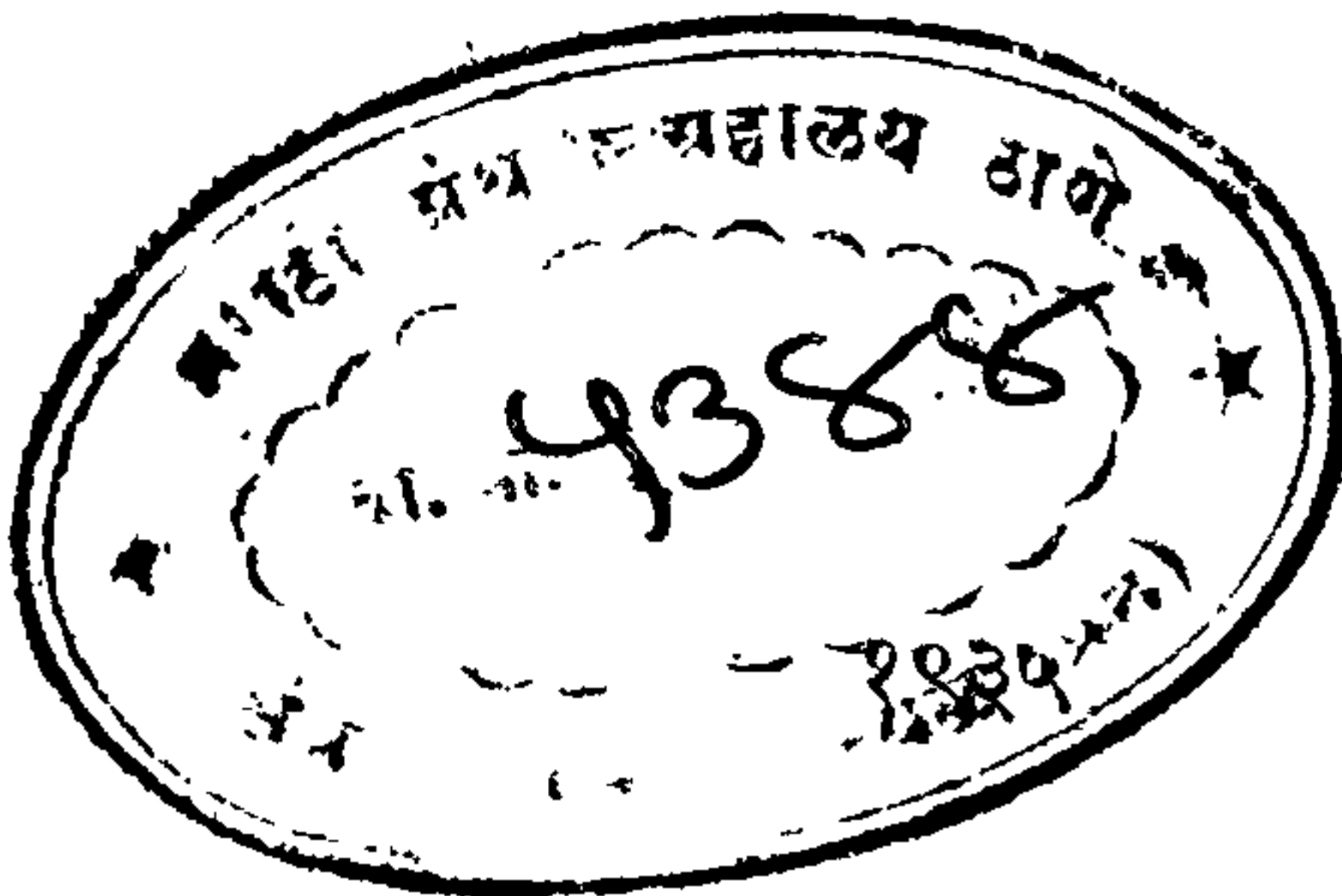

REFBK-0005344

REFBK-0005344

संपादक

वामन नारायण देशपांडे

(सर्व हक्क संपादकाच्या स्वाधीन)

किंमत बारा आणे

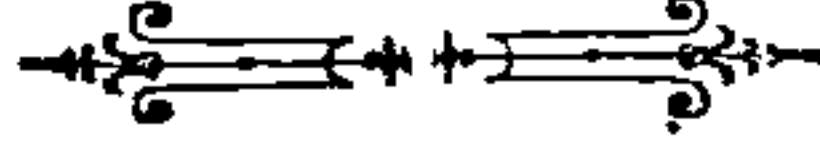
अनुक्रमणिका

१	पुरस्कार	
२	आभारप्रदर्शन	
३	प्रस्तावना	पृष्ठे १-२०
४	धवळे-पूर्वार्ध	” १-१८
५	” -उत्तरार्ध	” १९-३१
६	मातृकी-रुक्मिणी-स्वयंवर	” ३२-४२
७	मातृकी-रुक्मिणी-स्वयंवरांतील जास्तीचीं कडवीं	” ४२-४५
८	शब्दकोश	” ४६-५३
९	शुद्धिपत्र	” ५४-५५
१०	अभिप्राय	” ५६-६०

‘शारदाश्रमा’तर्फे पुरस्कार

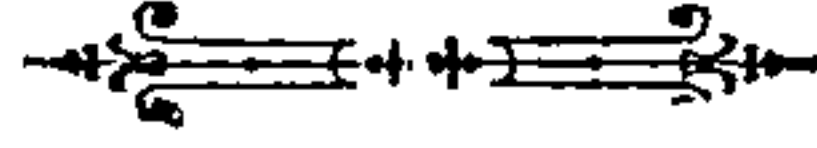

‘शारदाश्रमां’त प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास करणाऱ्या विद्वानांनीं आजपर्यंत ‘श्रीऋद्धिपुरवर्णन,’ ‘उद्धवगीता’ आणि ‘श्री-चक्रपाणीचरित्र’ हे प्राचीन ग्रंथ प्रकाशित केले आहेत. आज महदंबा अथवा महदाइसा या आद्य कवयित्रीनें रचिलेले श्रीकृष्ण-रुक्मिणी-विवाहपर ‘धवळे’ आणि ‘मातृकीरुक्मिणी-स्वयंवर’ हे दोन ग्रंथ एकत्र प्रकाशित होत आहेत. सदरहुं ग्रंथ प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे एक आस्थेवार्डिक अभ्यासक श्री. बामन नारायण देशपांडे यांनीं संपादन केले आहेत. त्यांनीं लिहिलेल्या प्रस्तावनेवरून त्यांचा व्यासंग व चिकित्सक बुद्धि दिसून येईल. महाराष्ट्रसिकांकडून या प्राचीन काव्यांचा योग्य आदर होईल, अशी उमेद आहे.

शारदाश्रम, यवतमाळ. }
ता. १६-७-१९३५ }

यशवंत खुशाल देशपांडे.

आभारप्रदर्शन

धवळ्यांची एकेक पोथी म. दत्तराज, माहूर, व प्रो. वि. भि. कोलते, उमरावती, यांनी आणि दोन पोथ्या म. गोपीराज, रितपुर, यांनी धाडल्या. मा. रु. स्वयंवराच्याहि दोन्ही पोथ्या म. गोपीराजांकडूनच आल्या. याबद्दल या सर्वांचा—व त्यांतहि म. गोपीराजांचा—मी अत्यंत ऋणी आहे.

एक प्रोफेसर मित्र व रा. ग. ह. खरे, पुणे, यांनी पिले-जंत्री-वरून कांहीं मित्या कळविल्या; तसेंच, धारवाडचे प्रो. जहागीरदार व हैद्राबादचे प्रो. भुसारी यांनी कांहीं कानडी शब्दांचे अर्थ कळविले, या त्यांच्या मदतीचा कृतज्ञतापूर्वक निर्देश केला पाहिजे.

रा. आनंदराव जोशी, नागपूर, यांनी छापखान्याशीं मी करावयाचें तें सर्व सहकार्य फार त्रास सोसून केलें व प्रुकेहि तपासलीं, याबद्दल त्यांचे आणि इतर मदतीबद्दल 'शारदाश्रम' व विशेषतः रा. द. बा. महाजन, मूर्तिजापूर, यांचे कोणत्या शब्दांत आभार मानावे, तेंच कळत नाहीं !

'नारायण' प्रेसचे व्यवस्थापक रा. पां. ना. बनहट्टी यांनीं छपाईचें काम आपुलकीनें केलें, याबद्दल त्यांचेहि मी आभार मानतो.

यवतमाळ,
ता० १-८-१९३५

वामन नारायण देशपांडे

प्रस्तावना.

१ या आवृत्तीचें प्रयोजन : आद्य मराठी कवयित्री महदाइसा ऊर्फ महदंबा व तिचे 'धवळे' यांचा परिचय १९२७ सालीं 'विविधज्ञान-विस्तारां'तून वाचकांस मीं करून दिलाच आहे. पण मासिकाच्या दुर्मिळ अंकांत दडलेलें तें प्रकरण सर्वासच उपलब्ध होण्यासारखें नसल्यानें तें पुस्तकरूपानें पुनर्मुद्रित होणें अवश्य होतें. आणखीहि एका दृष्टीनें या आवृत्तीचें प्रयोजन होतें. पूर्वीं धवळे छापले तेव्हां पोथ्यांच्या अभावीं दत्तराज महंतांनीं तयार करून धाडलेल्या प्रतीचाच मूळ पाठ मला घ्यावा लागला होता. ही वस्तुस्थिति मीं त्याच वेळीं जाहीरहि केली होती. यामुळें धवळ्यांची मूळ पोथ्यांवरून स्वतः बनविलेली आवृत्ति काढण्याची रुखरुख मला प्रथमपासूनच लागली होती. तो योग आज सात वर्षां-नंतर येत आहे !

धवळ्यांखेरीज 'मातृकी-रुक्मिणी-स्वयंवर' नामक याच कवयित्रीचें दुसरें काव्यहि या पुस्तकांत समाविष्ट केलें आहे. तें पहिल्यानेच मुद्रित होत आहे.

प्रस्तावनेंत ज्या अप्रकाशित महानुभाव ग्रंथांचा उपयोग केला आहे, त्यांच्या मूळ पोथ्या पाहिल्यावांचून त्यांतील माहिती घेतलेली नाही, याची वाचकांस मी खातरजमा देतो.

इतःपर धवळ्यांची हीच आवृत्ति अधिकृत समजण्यांत यावी, अशी प्रार्थना आहे.

२ पोथ्या व पाठ : या खेपेस मला धवळ्यांच्या अ, ब, क व ड अशा चार, व मा. रु. स्वयंवराच्या थ व र अशा दोन पोथ्या उपलब्ध झाल्या. या सर्व पोथ्या 'सकळ' लिपींतल्या आहेत. त्यांतील क प्रत अलीकडली म्हणजे सुमारे शंभर वर्षांइतकी जुनी असून बाकीच्या पोथ्या मात्र फार जीर्ण म्हणजे अडीचशें ते तीनशें वर्षांइतक्या जुन्या आहेत.

अ व ब मध्ये धवळ्यांचा उत्तरार्ध नसून पूर्वार्धच आहे. क व ङ मध्ये ते दोन्ही आहेत. मात्र त्या दोन्ही प्रतीत उत्तरार्ध अपूर्ण असावासें वाटते. पूर्वार्धाचा पाठ अ चा ब शीं, व क चा ङ शीं बराच मिळतो; पण पहिल्या जोडीचा पाठ दुसऱ्या जोडीच्या पाठाशीं फारसा मुकाबला ठेवित नाही. त्यांतहि पूर्वोक्त जोडीचा पाठ सरस वाटल्याने, व ब पेशां अ त अपभ्रष्टता कमी असल्याने पूर्वार्धासाठी अ चाच पाठ ठेवला आहे. तथापि 'ओ,' 'वो' बदल एकदोनदां ॐ येणें, व 'निवालों' बदल 'नीवालां' रूप येणें— ही ब ची लक्ष्य उल्लेखनीय आहे. अ मध्ये कुठें शब्द गळलेले वा चुकीचे वाटले, तेथें इतर पोथ्यांवरून न्यूनपूर्ति केली आहे. मूठांतील काव्य'पंक्ती'त घुमलेले हे आगंतुक पाहुणे वंसा-दिक्षांच्या स्वतंत्रच पाटांवर बसविले असल्याने वाचकांच्या ते सहज लक्ष्यांत येतील क्वचित् न-ण मध्ये व यमकसुग्वर्थ अल्प फरक केला आहे. तसेंच, कांहीं निरर्थक शब्दहि गळले आहेत. पण या फरकानें मूळ भाषेच्या जिह्वांनीं नख लागलेले नाहीं. उत्तरार्धासाठीं ङ चा पाठ घेवया असून तदंतर्गत उणीवा क वरून भरून काढल्या आहेत. क प्रत जितकी अर्वाचीन, तितकेच तीतले पाठहि शिथिल आहेत.

मा. रु. स्वयंवराचा मुख्य पाठ य प्रतीचा ठेवला आहे. र मध्ये पुष्कळच कडवीं जास्त येतात; पण तीं सर्व कथाभागाम केवळ आवश्यकच आहेत असें नसल्यामुळे, व त्यांतील 'छेदी भवमळ' (८) या कडव्याला महानुभावांच्या 'मळ' वगैरेविषयींच्या पुढेंपुढें परंपरात झालेल्या विशिष्ट तत्त्वज्ञानाचा वास येत असल्यामुळे, हा मजकूर प्रक्षिप्त मानण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होते. र ऐवजीं य चा पाठ स्वीकारण्याचें हेंच कारण होय. मात्र र तील जास्तीचीं सर्व कडवीं शेवटीं दिलीं आहेत.

धवळ्यांमध्ये किरकोळ कां होईनात, पण पाठभेद नाहीत, असें प्रायः एकही कडवें नाही ! स्थलाभावास्तव टीपांत महत्वाचे तेथडेच पाठभेद दिले आहेत. धवळे वगैरे तेराव्या शतकांतील ग्रंथांच्या पोथ्या

पाहून माझा तरी असा ग्रह झाला आहे कीं, या शतकांतील ग्रंथकारांचें लिखाण पाठदृष्ट्या तर मूळ स्वरूपात मिळत नाहींच, पण त्यांत तत्कालीन रूपे वगैरे देखील पुष्कळच कमी प्रमाणांत दृग्गोचर होतात.

३ कुलवृत्तांत व पूर्वचरित्र : महदाइसेचीं 'रूपाई' व 'महदंबा' अशीं आणखी दोन नांवे आहेत. दुसरें नांव 'नागदेवस्मृती' मध्ये १ क्रमांक ४ व ९ यांच्या 'आदीं'त व अन्यत्रहि आढळतें. पण महानुभाव वाङ्मयांत 'महदाइसा' हेच नांव विशेष प्रचलित असल्यानें येथें तेंच वापरीत आहे.

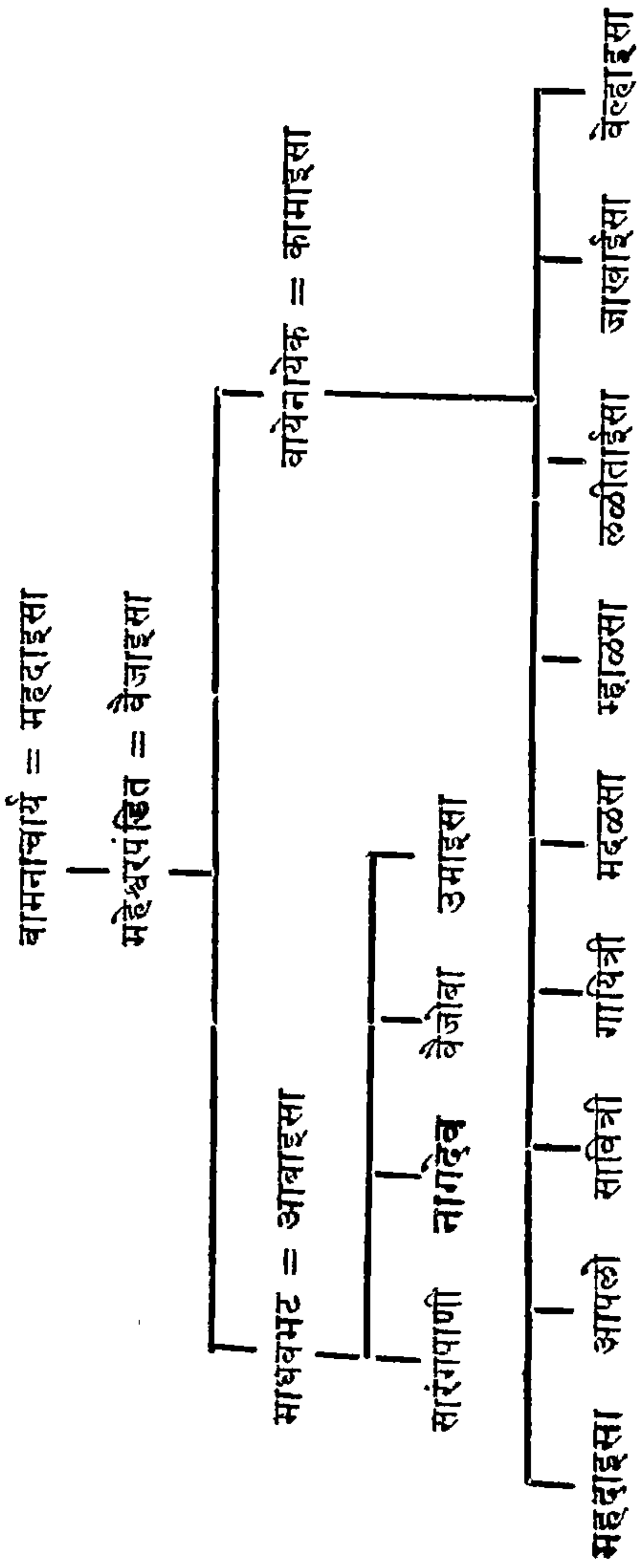
महदाइसेच्या चरित्रावर 'इतिहास' २ व 'ना. स्मृ.' या दोन ग्रंथांवरून चांगला प्रकाश पडतो. पूर्वोक्त ग्रंथात तिची आरंभीची, व उपरोक्त ग्रंथांत अखेरची हकीकत आली आहे. खेरीज 'लीलाचरित्र', व 'ऋद्धि-पुरचरित्र' ऊर्ध्व 'गोविंदप्रभुचरित्र' या ग्रंथांतहि तिजविषयीं उडते उल्लेख आले आहेत. या सर्व ग्रंथांती ठ मजकूर सांप्रदायिक स्वरूपाचा असल्यानें उद्यांच्या संशोधनानें त्यांत फेरफार करावा लागणार नाहीं कशावरून ?

'इतिहास' सांगतो, "गौतमीये दक्षिणतीरी पुरी नामें नगर : तेथ वामनाचार्ये ब्राह्मण होते : ते वेदवीद्वांस : त्याचीये भार्ये नाम माहादाइसे : तीये प्रजावंते वेदशास्त्र वाचीले होते : त्या म्हाळसा प्रसन्न : प्रत्यक्ष बोले : तीये माहादेवरायाची पुरोहीते : रावो त्यातें भलतें पुसे : त्या भर्वाष्य स्पुरे : एक वेळ अन्य देशीचेनि वीद्वास महाराष्ट्राचे वीद्वास उधाणी (=वाद) करूनी नीरोत्तर केले : तेणें आवघेया महाराष्ट्राचे जेतपत्र मागों आदरीले : तेव्हेळीं ते वीद्वास माहादाइसीं आडिले : मग रायें पांच गांव दीधले :” या अवतरणांतील 'माहादेवराय' म्हणजे देवगिरीचा महादेव यादव (शके ११८२-९३) हा होय.

१ हा ग्रंथ 'साडेतीनशेंच्या पोथी'वरून मी संपादन केला असून तो लौकरच प्रसिद्ध होईल. त्याच्या जास्त माहितीसाठीं 'विश्ववाणी'तील (२।३) माझा 'एक अपूर्व प्राचीन गद्यग्रंथ' हा लेख पहा. २ हे 'लीलाचरित्रा'च्या आधीं एका पोथींत आलेलें गद्यप्रकरण आहे. रा. य. खु. देशपांडे तें प्रसिद्ध करणार आहेत. त्याचा कर्ता म्हासंभट्ट समजतात.

वामनाचार्य व महदाइसा या दंपतीच्या उदरी महेश्वरपंडित आला. त्याचे दोन पुत्र : माधवभट व 'वाये-
नायेक'. वायेनायेकालाच कामाइसेपासून आद्य कवयित्री महदाइसा झाली. या घराण्याचा ' इतिहासा'वरून
वंशवृक्ष देतो :—

या वंशवृक्षावरून कवयित्री महदाइसा महानुभावपथाचा आद्या-
चार्य नागदेव याची चुलतबहीण ठरते. कै. भावे तिला त्याची मावशी
म्हणतात, १ ते अर्थातच चुकीचें आहे.

यापुढचा वृत्तांत 'इतिहास'काराच्याच शब्दांत देतो :- "वाये-
नायेक ते रावसगावीं असे : माधवभट ते पुरीं असे : माधवभट ते अल्पेंचि
काळें काळधर्मा गेले : मग वायेनायेकीं त्यांचे १ लेकुरुवासहीत रावस-
गावीं आणीले : मग त्याचे तीवे पुत्र थोर जालेयानंतरें वायेनायेकीं
मूंजिबंधन केलें : धाकुटपणीं तीघाही पुत्रांचे वीवाह केले : महदाइसा-
उमाइसांचा : आपलोचा : वीवाह केला : मग वायेनायेकीं सारंगपाणीभट
आन नागदेवभट हे दोघही पढों घातले : आन पुरीची कुळवाडी
वैजोबाचां सांभाळीं केली : सारंगपाणीभट पढों घातले होते ते रत्नपरीक्षा
सीकले : मग देशाउरां कांहीं द्रव्य घेउनि गेले : कांहीं ठीकठौळ घेउनि येत
होते तंव वाटे चोर उठीले : तेहीं ते उपद्रवीले : महादाइसा-उमाइसाच
हातरिते जाले (=वैधव्य आलें!) : " त्यांतच नागदेव उनाड निघून
'मोकळा कासवटा : आडवी वेणी : नीरंतर खांदावरि खांडे : ' अशा
'पाइकवृत्ती'नें राहूं लागल्यामुळें आदाइसा वैतागून गेली, व रावसगांवीं
गुंफा बांधून महदाइसा व उमाइसा यांजसुद्धां राहूं लागली. तेथें 'दादोस'
(रामदेव २) नामक चक्रधरशिष्य येऊन या स्त्रियांस ज्ञानदान देई. पुढें
नागदेवहि निवळून त्याच्या भजनीं लागला. या दादोसमुळेंच या सर्वाना
चक्रधराची माहिती होऊन त्याचें दर्शन घेण्याची उत्कंठा लागली.

महदाइसेच्या नवऱ्याच्या नांवावाचा पत्ता लागत नाही.

४ चक्रधर, गोविंदप्रभु व नागदेव यांच्या सहवासांत : मह-
दाइसेला महानुभावपंथसंस्थापक चक्रधर याचें प्रथमदर्शन नागदेवासमवेत
'घाटबध' येथें झालें, असें 'इतिहास'वरून समजतें. यानंतर तिला

१ 'म. सारस्वत'-भा. १, पा. १०१. २ यापुढें एखादा शब्द जास्तीचा असावा
'ना. स्मृ.' क्र. २.

चक्रधराचा सहवास वारंवार घडू लागला. चक्रधराला नाना विषयांसंबंधी नाना प्रश्न विचारून त्यांचीं त्याजकडून उत्तरे काढून घेणे हा महदाइसेचा नित्याचा एक कार्यक्रमच होऊन बसला ! 'इतिहास' व 'लीलाचरित्र' हे ग्रंथ या गोष्टीची साक्ष देतील. सदर ग्रंथांत चक्रधराचा आत्मचरित्रपर जो भाग आला आहे, त्याचें बरेचसे श्रेय महदाइसेकडेच जातें ! ही तिची कामगिरी चक्रधरचरित्रदृष्ट्या स्पृहणीय आहे.

चक्रधरानें बद्रिकाश्रमाकडे (?) प्रयाण ? केल्यावर महदाइसा त्याचा गुरु गोविंदप्रभु याच्या सान्निध्यांत रुद्धिपुरास बहुतेक काळ घालवूं लागला. चक्रधरविश्वानें भानखेड्यास डोंगरपठावर निचेष्ट होऊन पडलेल्या नागदेवास तिनें रुद्धिपुरा येथें आणलें, तें याच मत्पुरुषाच्या आदेशावरून. २ गोविंदप्रभूच्या सहवासांतच धवळ्यांचा पूर्वार्ध रचिला गेला. ३ महदाइसे या एकदां सर्पदंश झाला असतां तें विप्र गोविंदप्रभू-नेच उतरविलें, असें 'स्थानपोथी' सांगते. ४ याप्रमाणें गोविंदप्रभूची कृपा तिला त्याच्या निधनापर्यंत—शके १२०८ पर्यंत—लाभली.

गोविंदप्रभूच्या पश्चात् महदाइसेचें उर्वरित आयुष्य सामान्यतः नागदेवाच्या सान्निध्यांत व्यतीत झालें. तिची या काळांतील हकीकत 'ना. स्मृ.'त सविस्तर आली आहे. याच ग्रंथानें तिच्या स्वभावाचे निरनिराळे पैलू उमटून दिसतात. पुढील कांहीं मासले पहाः—

(१) चातुर्य—'लीलाचरित्र'कार ग्हाडंभटाच्या पत्नीनें एकदां त्याच्या पिशवींतून 'आसु' नांवाचीं यादवकालीन दोन नाणीं काढून तीं आपल्या चोळींत दडवून ठेवलीं. तिची चोरा उघडकीस आणण्यासाठीं महदाइसेनें तिला न्हाऊं घालण्याची शकल काढून तिला चोळी फेडावयास लावली, व तींतून तीं नाणीं बाहेर काढून दाखवलीं ! -क्र. २६.

१ हा काळ म. बालकृष्णशास्त्री 'श्रीव. च. भू. ऐ दृष्टि' मध्यं शके ११९६ मसा ठरवितात. तो ग्राह्य धरण्यापूर्वी त्याची नीट चिकित्सा व्हावयास पाहिजे.
२ 'ना. स्मृ.' क्र. ३-७. ३ या उतान्यासाठी 'रुद्धिपुरवर्णन' पुरवणी पा. १३८-३९ पहा. ४ कित्ता-पा. १११.

(२) मूक्ष्म तारतम्य—एकदा नागदेव विडा खात असतां महदाइसेने त्याच्या हातचीं पाने हिसवलीं त्यावर नागदेव उगाच राहिला. पुढें काहीं दिवसांनीं तिने स्वतःच त्याला विडा मेऊन दिला, तेव्हा नागदेव म्हणाला, “रूपै : तै हातींचीं पाने आसुडीलीं : आन आतां काय म्हणौनि देता :” महदाइसा उत्तरली, “नागदेवा : गोसावीये १ (=चक्रधरांने) म्हणितलें : तुमचींयाकडूनि तुम्हां काहीं न व्हावें : आन एथौनि (=माझ्यापासून) तुम्हां सकळही होआवें :” नंतर त्यानें मुक्ताच्यानें विडा घेतला ! — क्र. ५२.

(३) वैराग्य—(अ) ‘सिद्धातसूत्रांचा कर्ता केशवबास हा एकदां दुपारीं वामकुक्षी करीत असतां महदाइसेनें त्याची “जथा एकु बेरा असे तो रात्रिदीवसु जागतचि असे : मा तुम्हासि देहीं चौदा वैरी असतां...तुम्हीं दावसा कैसी नीद्रा करीता :” अशा शब्दांत कान-उघाडणी केली !— क्र. १२७.

(आ) नागदेवाच्या कांहीं शिष्यिणींनीं एका धिन्हाडीं गाणें म्हटल्याचें महदाइसेनें ऐकलें, तेव्हां तिनें त्याच्याशीं भाषणच वर्ज्य केलें ! ही गोष्ट नागदेवाच्या कानीं गेल्यावर तो अभिमानानें म्हणाला, “म्हातारो माझे धर्मासि रक्षक गा :”—क्र. १३६. चक्रधराच्या ‘गीत वीखो’ या सूत्रानुमार महानुभावांत गायन निषेधार्ह समजत.

(४) पंथाभिमान—महानुभाव लोक ‘पंचकृष्णां’खेरीज अन्य देवदेवता माक्षदायक नसल्याचें मानतात. तदनुमार एकदां आपला भाऊ ‘आपलो’ याजकडे महदाइसा गेली असतां तेथील सिंदुरचर्चित देवप्रतिमा पाहून ती परत फिरली ! पुढें आपलोनें ते देव नदींत बुडविले !!— क्र. ५५.

१ हा संकेत ‘सर्वज्ञ’ असाहि कुणी नावनात. पण ‘गोसावी’ हेंच वाचन बरोबर आहे. २ ‘महानुभावांचा वेद’—मं. २ रें—‘वि. ज्ञा. वि.’ द्वित्त. १९२७ षा. ४५२ हा माझा लेख पहा.

५ महदाइसेची 'सिद्धवाणी' : महदाइसेच्या सदुणांमुळें नाग-
देवाची तिजवर विशेष ममता होती. शपथ घ्यावयाची तरी तो ती 'रूपै'चीच
घेई !^१ तिच्या कवित्वाविषयीं हि त्यास केवढा आदर होता, हे 'ना.
स्मृ.' मधील पुढील आख्यायिकेवरून दिसून येईल :—

“एक दीं महदाइसीं काइसेया प्रक्रणावरुनि वोवीया गाइलीया तें
नेणीजे : तीया वोवीया ऐसीया : नागदेवाचेया खांदावरि श्रीकरु ।
राजा चक्रधरु राज्य करी ॥ सोनसळा सेला नेसला मालगंठी ।
म्हाइंया आला भेटी प्रभुराया ॥ : ऐसीया वोवीया आइकुनि भटो-
वासीं (=नागदेवानें) म्हणितलें : नालं/चीया (५) तीया नाथवाणी : आन
रूपैचीया तीया आमुचीया सीधवाणी :”—क्र. १२८.

६ निधन : महदाइसेच्या मृत्यूचा 'ना. स्मृ.'त पुढील हृदय-
द्रावक वृत्तांत आला आहे :—

“एक वेळ माहादाइसें नवगांवां : गेलीं^२ होतीं^२ : तेथ माहादाइ-
सांच्चां पाइं डौरा (=व्रण) नीगाला : तन्निमित्तें असक्ति उपनली : ते
भटोवासीं आइकीली : मग भटोवास नीवाहूनि सांभाळावेया नवगांवासि
आले : माहादाइसांसि भेटि जाली : मग कांहीं उपाए करावेयाकारणें
भटोवासीं वैद्य बोलावीला : तंव माहादाइसीं म्हणितलें : नागदेया : गोसा-
वीयें लांसा—फांसा अनुज्ञा नाहीं दीधली : ओखदा अनुज्ञा असे : आन
मीं तरि वांचे ना : तरि आज्ञाभंगु कां करुं : म्हणौनि लांसु—फांसु करुं
नेदीतीचि . मग सा मास भटोवासीं बरवी शुश्रुपा केली : मग एक दीं
बहुत राहीलीं (= अत्यवस्थ झाली) : देहांतुसमइं भटोवासीं पुसिलें : रूपै :
देवो (=चक्रधर) आठवतो . माहादाइसीं म्हणितलें : हो : नागदेया :
आठवतो : भटोवासीं म्हणितलें : कैसा आठवतो आइ : माहादाइसीं

१ 'ना. स्मृ.' क्र. २९७. मानखेडां महदाइसेनें आपणास वांचविलें या तिच्या
उपकारासाठीं आपण तिची शपथ घेवों, असा या क्र. त नागदेवासुलासा करतो.

२ हे अनुनासिक आदरसूचक आहे.

म्हणितलें : श्रीमुगुटावरि फुटा (=वस्त्रविशेष) : वारितरंग वज्री घडत
 असति : म्हणौनि वेलापुरीची लीळा माघीतली : ऐसा आठवतो : नाग-
 देया : यावरि भटोवासीं म्हणितलें : रूपै : देहपर्यंत उचीत स्मरणा न
 चुकसीचि : पहीनीया दीवसापासोनि सेवटील दीवसपर्यंत देवो तो तुवांचि
 धरिअ असे : आन देवो तो तुवांचि आठवावा कीं आइ : आन भटो-
 वामांतें तस्य उतलें . भग मात्तादाइमाचें देहावमान जालें : मग नौगांवीं
 नीक्षेपु केला : आन म्हातारी धर्मरक्षक : प्रीतिरक्षक सुदृदत्व (रक्षक)
 ऐसां दुखपूर्वक आळापीं भटोवासीं सोखु केला : ” —क्र. २४८.

प्राचीन गद्याचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून हें अवतरण अंगुलि-
 निर्देश करण्यास पात्र आहे.

जन्मशकाप्रमाणेंच भटदाइमेचा निधनशकहि अज्ञात आहे.
 मात्र ती नागदेवापूर्वीं ज्ञान झाली, हें वरील उताऱ्यावरून उघड आहे.
 ‘ना. स्मृ.’ व आणग्वी कांही ग्रंथ यांत शके १२२४ हा नागदेवाचा
 निधनशक दिला आहे. पण त्यांत वार नसून संवत्सर व तिथि यांचा
 मेळहि थिलकूल वसत नाही ! याखेरीज ‘ना. स्मृ.’ क्र. १७३ यात
 रामदेव यादवाच्या शके १२३१ मधील मृत्युसमयीं नागदेव विद्यमान
 असल्याचा स्वच्छ निर्देश असल्यामुळेहि १२५४ हा शक मान्य करतां
 येत नाही. सदर क्र. त^१ रामदेवाची महानुभावपंथानुयायी राणी
 कामाइसा हिला शंकरदेवानें तिच्या इच्छेविरुद्ध सती जावयास लावलें,
 अशी हकीकत आली आहे. राणीसारख्या प्रतिष्ठित पंथानुयायी व्यक्तीचा
 प्राणनाश करणाऱ्या शंकरदेवाचा पुढें शके १२३४ त ज्यावेळीं वध
 झाला, त्यावेळीं नागदेव ह्यात असता, तर त्या घटनेचा ‘ना. स्मृ.’ त
 उल्लेख आल्यावांचून खचित राहताना : पण तो ज्याअर्थी येत नाही,
 त्याअर्थी शके १२३४ पूर्वींच नागदेव समाधिस्थ झाला असावा, असें
 अनुमान करावयास प्रत्यवाय दिसत नाही. म्हणजे शके १२३१ ते

१ या क्र. साठीं माझा ‘विश्ववाणी’तील पूर्वनिर्दिष्ट लेख पहा.

१२३४ च्या दरम्यान नागदेवाचें निधन झालें असलें पाहिजे. अर्थात् यांतील सर्वांत अलीकडील शक व्यावयाचा तर, १२३४ पूर्वी केव्हां तरी महदाइसा मृत्यु पावली असावी, एवढेंच तूर्त म्हणतां येतें.

७ धवळे कसे निर्माण झाले ? : येथवर आद्य कवयित्रीच्या चरित्राचें विहंगावलोकन केलें. आतां तिच्या काव्यकृतीचा परामर्ष घेऊं.

महदाइसेचीं 'धवळे' व 'मा. रु. स्वयंवर' हीं दोन काव्यें या पुस्तकांत संगृहीत केलींच आहेत. 'गर्भकांड-ओंव्या' नामक तिचें आणखीहि एक काव्य आहे. त्याची नकल म. दत्तराज यांनीं मजकडे पाठविली आहे; पण मूळ पोथी उपलब्ध न झाल्यानें त्याविषयां सध्यां कांहींच लिहितां येत नाहीं. त्याचें आद्यंत असे:-

(१) ॐ नमो आदिवीजा परमार्था सहजा :

श्रीगुरु आदिराजा : नमन माझे ॥१॥

(२) विखयांचें गडदरे त्येजवीले दातारें :

स्वामी चक्रधरें : महदंबेसी ॥२॥

धवळे या 'ध्वनी'चा मा. रु. स्वयंवर हा शुद्ध प्रतिध्वनी होय ! मा. रु. स्वयंवराचा एकच विशेष आहे : तो हा कीं, त्याच्या कडव्यांतील आद्याक्षरांत मातृका आणल्या आहेत. पण त्यांत असावी तितकी शिस्त नसून शिवाय या वैशिष्ट्यामुळें कांहींशी कृत्रिमताहि आली आहे. या काव्यांत धवळ्यांतले बरेच शब्द डोकावतात, हें खरें; तथापि धवळ्यांतील रूपें मात्र त्यांत तितक्या प्रमाणांत गवसत नाहींत. तसेंच, धवळ्यांच्या छंदांतील पृथगात्मताहि मा. रु. स्वयंवराच्या अभंग छंदांत नाहीं. या सर्व कारणांमुळें मा. रु. स्वयंवर काव्यदृष्ट्या सरस असूनहि पुढें फक्त धवळ्यांचेंच निर्वचन केलें आहे.

धवळ्यांचा पूर्वार्ध व उत्तरार्ध यांच्या निर्मितीचा प्रत्येकीं स्वतंत्रच इतिहास आहे. पूर्वार्धाच्या निर्माणाचा 'ऋद्धिपुरचरित्रां'तील वृत्तांत येंप्रमाणें :—

“श्रीप्रभु^१ म्हणति : (स्वतःचा) वीवाहो करावा : ... मग
म्हाइंभटें आवघी वन्हाडाची आइती केली : ...वाहीरि मांडवाचां द्वारीं
मंगळ तुरे वाद्यंतरें वाजति : मग ऐसां अवसरीं लोकु धवळ गाति :...
आन श्रीप्रभु माहादाइसांतें म्हणितलें : आवो मेली गायेना म्हणे :...
(महदाइसेनें म्हटलें) तरि काये गाये जी : आवो मेली कृष्णरुक्मिणी
गजरथतुरे—या थाटऐसें गाये म्हणे : कैसें गाये जी : श्रीप्रभु म्हणितलें :
चक्रधराचे सीरीं धरूनियां चरण—ऐसें गाये म्हणे : ऐसा वरु
दीधला : मग माहादाइसां स्फूर्ति जाली : माहादाइसीं श्रीचक्रधराचे
सीरीं धरूनियां चरण - या पहीलेया कडवेयापासौनि लागला
नीरुता जीवीं^२—हे कडवेंपयेंत म्हणितलें :”

उत्तरार्धनिर्मितीचा इतिहास ‘ना. स्मृ’ क्र. १३८ यांत असा
आला आहे :—

“एक दीं म्हाइंभटीं—लक्ष्मींद्रभटीं महदाइसांतें म्हणितलें : आइ :
सामोरें (=पूर्वार्धापुढचें) ऋक्मिणीस्वयंवर कां न करा : महादाइसीं
म्हणितलें : आतां मज काइं करवैल : तें गोसावीयें स्फूर्ति दीधली
म्हणौनि स्फुरलें : आतां मज कांहीं स्फुरे ना : तंव म्हाइंभटीं—लक्ष्मींद्र-
भटीं म्हणितलें : आम्हीं शब्द घडवुनि देउनि (=देऊं) : आन तुम्हीं गा :
महदाइसीं म्हणितलें : हो कां : मग म्हाइंभट—लक्ष्मींद्रभट संवादे शब्द
घडउं घडउं पदावलि बांधली : आन महदाइसें गाति : यापरी
म्हाइंभटीं—लक्ष्मींद्रभटीं शब्द घडउं घडउं दुसरी माळ केली : ते
महदाइसीं गाइली :”

ही आख्यायिका खरी धरल्यास उत्तरार्ध—रचनेच्या श्रेयाचा
निदान ‘अर्धा वांटा’ म्हाइंभट व लक्ष्मींद्रभट या जोडीला द्यावयाला
पाहिजे. पण या दोघांनीं या आख्यायिकेप्रम णें ज्याअर्थीं महदाइसेसाठींच
उत्तरार्ध केला, त्याअर्थीं तो तिच्याच नांवानें ओळखला जाणें वाजवी आहे.

१ ‘ऋद्धिपुरवर्णन’—पु. पा. १३७—३९ यांतहि हा उतारा आला आहे. पण
त्यांत कांहीं वाचनदोष झाले आहेत. २. धवळे—पू. ३१४

८ धवळ्यांचा कालनिर्णय : धवळ्यांचा नक्की रचनाकाल सांगतां येत नसला, तथापि त्यांचा पूर्वार्ध ज्ञानेश्वरीपूर्वी निर्माण झाला, असें निश्चित ठरते. 'ऋद्धिपुरचरित्रा'वरून गोविंदप्रभूच्या हयातींत पूर्वार्ध रचिला गेल्याचें सिद्धच आहे. गोविंदप्रभूचा निधनकाल याच ग्रंथांत 'शके १२०७ व्ये संवत्सरे भाद्रपद शु॥ अष्टमी ज्येष्ठा नक्षत्र' असा दिला आहे.^१ म. गोपीराजांनीं मला दिलेल्या 'ना. स्मृ.' च्या 'अडी-चशेंच्या पोथी'त एका पानावर कंहीं मित्या माडल्या आहेत, त्यांतहि थेट हीच मिति आली आहे. १२०७ हा गतशक समजून त्याऐवजीं १२०८ हा शक घेतल्यास या मितींत शक, संवत्स, तिथि व नक्षत्र यांचा उत्तम मेळ बसतो. शके १२०८ व्ययसंवत्सरीं भाद्रपद शु॥ ८ ला ज्येष्ठा नक्षत्र २४ घटि व २४ पळें असून बुधवार ता. २८ ऑगस्ट इ. स. १२८३ हा तो दिवस पडतो (पिले-जंत्री). तेव्हां शके १२०८ पूर्वी केव्हां तरी पूर्वार्ध निर्माण झाला — अर्थात् तो ज्ञानेश्वरीहून किमानपक्षीं चार वर्षांनीं जुना ठरतो, हें उघड आहे. गोविंदप्रभूचा हा निधनकाल विनीचे महानुभाव ग्रंथकार व त्यांच्या कृति यांचे काल ठरविण्यास रस्त्यावरील मैलाच्या दगडाप्रमाणें मार्गदर्शक होईल.

उत्तरार्ध शके १२३४ पूर्वी केव्हां तरी जन्मास आला, असें स्थूल मानानें म्हणतां येईल.

९ धवळे म्हणजे काय ? : धवळा-ळे शब्द धव+ल(स्वार्थ) असा बनला आहे.^२ अर्थात् त्याचा अर्थ 'लग्नांत गावयाचें वरविषयक मीत' असा होतो. एकनाथाच्या 'रुक्मिणीस्वयंवरां'त 'सभा वैसली निज बोधें । धवळे गाती आनंदें' (१६।४६) हा शब्द येतो. नरेंद्रानेंहि तो आपल्या 'ऋक्मिणीस्वयंवरां'त^३ अनेकवार वापरला आहे. (ओंवी २७५३ इ०)

१ 'ऋद्धिपुरवर्णन'—पु. पा. १४०. २ 'रा. वामन ना. देशपांडे यांस विनंति'—वे. ज्ञा. वि. आकटो. १९२८—हा कै. ना. कृ. गद्रे यांचा लेख पहा. ३ या ग्रंथाची मुद्रणप्रत रा. य. खु. देशपांडे यांनीं तयार केली आहे.

१० धवळ्यांचा छंद . धवळे सयमक असून त्यांत दर ऋडव्यांत चार चरण असतात. त्यांना गणमात्रांचाच नव्हे, तर अक्षर-संख्येचाहि निर्बंध नाही! रा. द. वा. वेंद्रे धवळ्यांच्या छंदाचा उगम द्राविड 'अकर' जातीच्या छंदांत शोधतात. द्राविडभाषाभिज्ञांनी या मताचें परीक्षण करावें. धवळ्यांचा छंद कांहींहि ठरला तरी मराठीत तो सर्वस्वी नवा आहे, एवढें खरें.

११ भाषा व व्याकरण : धवळे वरवर चाळले तरी त्यांच्या भाषेचा जुनेपणा प्रत्ययास येईल. पुढील शब्द पहा:—

(१) दायपमाय— हा शब्द शके १०७९च्या पळसगांवच्या शिलालेखांत आला आहे. (२) देवांग—मूळ अपभ्रंश शब्द 'देवग', 'भविसयत्तकहा' काव्यात हा शब्द उरगेजिला आहे अपभ्रंशांत तो विशिष्ट वस्त्राचें विशेषण म्हणून वापरतात; पण महानुभाव वाङ्मयांत तो वस्त्रविशेष या अर्थी नाम म्हणूनच वापरण्यांत येतो. (३) सुहावना—शोभनकं (संस्कृत)=सुहावणय (अपभ्रंश)=सुहावना. 'सुहावणय' शब्दहि 'भविसयत्तकहा' काव्यांत आढळतो. 'सुहावना' हा शब्द हिंदी भाषेंत रूढ आहे. (४) साडा—डे=शाट : (संस्कृत)=साड (अपभ्रंश)=साडा. 'णायकुमारचरित' या दुमच्या अपभ्रंश काव्यांत हा शब्द योजिला आहे.

ज्ञानेश्वरींत सांपडणारे 'र कित्तीकच' शब्द धवळ्यांत दृष्टीस पडतात! मातु, वोगर, बोणें हे कानडी व बळिय, आरोगणें (आरोगवूं) हे गुजराथी शब्दहि त्यांत भेटतात.

यापुढें धवळ्यांचें त्रोटक व्याकरण देतों, त्यावरून रूपप्रक्रिया विशद होऊन शिवाय अर्थबोधासहि मदत होईल.

(१) वर्णप्रक्रिया : १ ऋस्व स्वर—कुम(मा)री — ही अर्ध-नागधीची लकव, क्षउ(क्षौ)र—महाराष्ट्रींत औ व्हल केव्हांकेव्हां अउ.—

—पौरादिष्वउ । १.४२ वररुचि. २ दीर्घ स्वर—मा(म)हादाइसीं. ३ ऋ बद्दल रु—रुसी—अपभ्रंशांत हैं रूप इकारयुक्त. ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन मराठींत 'रु(ऋ)ते,' 'ग्रि(गृ)ह' हीं दोन्ही रूपें येतात. ४ संयुक्त स्वर—क्षे(क्ष)मा. ५ स्वरभक्ति—सीरी(श्री)गीरी (उ.२५।४)—इ : श्री. .. । ३.६२ वररुचि. ६ स्वरागम (Prothesis)—अस्तव्यमान (उ.३१।४), नगरु—अस्त्रीया (उ.५७।२), अस्तवन (उ.५८।४)—अ आगम निरर्थक. ७ 'य' श्रुति—(दाय—)पसाय (प्रसाद); इय(=ज; पू. ४।४), पार्या(रिजा) तर्के (उ.१९।४). मागधींत ज बद्दल य.—जो य : । ११।४ वररुचि. ८ अल्पप्राण मृदु व्यंजन—अनेगे(क)परी. ९ महाप्राण कठोर व मृदु—सांघा(गा)वी, आख्य(क्ष)वानी, स(छ)त्रीं. १० अर्धस्व—वो(ओ)गर. ११ ऊष्मे—स(शं)ख — शषो : स : । २.४३ वररुचि. धवळ्यांत श-ष ऐवजीं प्रायः सकार येतो. १२ महाप्राण ह—वहु (धु)मायां (उ.२७।२). १३ वर्णसंयोग—तृ(तुर)ग, नग्रीं(गरी). १४ वर्णवियोग—दरुस(र्श)ना, अपस(प्स)रा.

(२) नामविभक्तिप्रत्यय : (अ) नामें—१ प्रथमा—रावो (पू. २।३)—अत ओत्सो : । ५.१ वररुचि. अंतु (पू. ३४।१)—पूर्वोक्त ओ चें उ हें ऱ्हस्वीकरण. धवळ्यांत उकार सडकून येतो. ही त्याच्या प्राचीनत्वाची एक ठळक खूण होय. देव (पू. ४६।१)—उ चें अ हें आणस्वी ऱ्हस्वीकरण. २ द्वितीया—चींता (पू. २।३), यादवांथें(= तें; उ. ४६।४)—राजवाडेसंपादित ज्ञानेश्वरी व चौभा-कृत 'उषाहरण' यांत चतुर्थीचा 'थें' प्रत्यय कित्येकदां नजरेस पडतो, त्याहून हा प्रत्यय भिन्न आहे. 'सकळ' लिपींत त व थ बद्दल ट व ठ, व्यंजनें वापरतात. तेव्हां हस्तदोषानें ट ऐवजीं ठ लिहिला जाऊन येथें 'तें' ऐवजीं 'थें' प्रत्यय लागला असावा. 'वर्णांतु यादवांथें (जया=ज्या) कुळीं जन्मला श्रीचक्रधर' या चरणांत संदर्भानुसार 'वर्णांतु' हें क्रियापद यावयास पाहिजे. अर्थात् 'वर्णांतु' या सकर्मक क्रियापदाचें 'यादवांथें' हें

कर्म होय, हें उघड आहे. आतां, क्रियापद प्रायः उकारान्त नसतें, हें खरें; पण सारेच पोथीलेखक तितके चोखंदळ नसतात हें एक, आणि दुसरें, अकारान्त क्रियापदाला क्वचित् उकार जोडतातहि. तिसरी ब सर्वांत महत्वाची गोष्ट ही कीं, 'सकळ' लिपींत त्या त्या वर्णांखालीं नुसतें टिंघ देऊन उकार दर्शविला जातो. त्यामुळें तो येथें चुंकीनें लागला असणेंहि शक्य आहे. तृतीया—रुक्मीणीं (पू. २।१, ३१।३, ४९।३, ७८।४ इ०), बाळां (पू. ८।१, ८२।१), वरमायां—वहुमायां (उ. २७।२); रत्नाचे हार (=हारांनीं; पू. ७३।४), सारंगपाणी (८३।३), प्रजापती (उ. ३२।१)—'पंचवार्तिक'कारांच्या मतें ही 'प्रत्ययलोपी' तृतीया; वीस्वकर्मेनि (पू. १४।४)—शके ११६१च्या नेवाशाच्या शिलालेखांत 'पुरुषेण' असें रूप येतें; सर्वभारेंसीं (पू. ३०।१). ४ चतुर्थी—ब्राह्मणां (पू. १६।२), रणासि (उ. ५।२); रुक्मीणी (पू. ७४।१)—ही प्रत्ययलोपी चतुर्थी. ५ पचमी—द्वारकेहूनि. 'ऊन' प्रत्ययान्त धातुसाधितापासून 'हून' प्रत्यय. ६ षष्ठी—भिमका(—च्या) कुळीं (पू. २।१), योगीया(—चा) वल्लभु (पू. ३१।४)—हीं रूपें धवळ्यांत अति विपुल. ज्ञानेश्वरींतील 'भीष्मा तळीं' (१।१२३) ही ओवी पहा. तयांचां (=च्या) ठाईं (पू. ७।४); देवकीचया (पू. ६९।१) शके १२११च्या उनकेश्वरच्या शिलालेखांत 'सरभंगाचआ' हें रूप आलें आहे. ७ सप्तमी—माडीं (पू. ३०।३)—'माड' शब्द नपुंसक-लिंगी (नरेंद्र ओं. ७०); बौलां (उ. १३।३). सति सप्तमी—पवाडे आइकीलेयां (पू. ६४।४). ८ संबोधन—ताता, वीप्रा.

सामान्यरूप—त्रीभुवनामाझारी. सामान्यरूप न केल्याचीं उदाहरणें—खांदा(द्या)वरि (पू. ५०।२), उपमा(मे)प्रति (पू. ६६।२)

(आ) सर्वनामें—प्रथमा—मीं, तूं. २ द्वितीया—यातें (उ. ८।२) ३ तृतीया—तिया (=तिनें; पू. २।२, १३।३, २२।२, उ. ९।४ इ०). या रूपाचा धवळ्यांत फार सुकाळ आहे. मात्र तें सर्वत्र सर्वनाम नव्हे.

पू. ४९।३ येथें नें सर्वनामात्मक विशेषण होईल. अर्थात् प्राचीन मराठींत विशेषणालाहि त्याच्या नामाची विभक्ति विकल्पानें लागत असल्यानें येथील 'तीया' शब्द तृतीया विभक्तींत आहे. ४ चतुर्थी-इय (=हिला; पू. ४।४), तयासी (उ. १।६). ५ षचमी-त्याहीहूनि (पू. ६५।४). ६ षष्ठी-काह्याचें (पू. १९।६), मज (=माझ्या; पू. ४।२), माझेनि (पू. ४९।३). ज्ञानेश्वरकालीन मराठींत पृथीच्या प्रत्ययाद्वारेवर पुष्कळदां 'नि' आगम येतो, तो कानडीचा परिणाम होय, असें प्रो. जहागीरदार सांगतात. १ ७ अष्टमी-तयातु (उ. २५।२).

(३) क्रियाप्रत्यय : १ वर्तमानकाल-प्रत्यय : त, ती-ताती, सी, य(ये)-ए-टाकत (उ. १।४), जाणती (पू. २७।४), निवताति (उ. २१।२), वरीसी (पू. ७।४), मीरवताय (पू. २७।४), गर्जताए (उ. ३३।४). उत्तगर्भांत 'आरूढ' (=आरूढे=आरूढतो; १।१, ५२।३, ८५।२), 'प्रवेप-म' (=प्रवेप-से=प्रवेशतो; २६।४, ६०।१) हीं चिउनीय वर्तमानकाली रूपें आढळतात. २ भूतकाल-प्रत्यय : ला, ऐल-लागला, हरिखेला धवळे, उत्तगर्भ, यांत 'वरीया' (१९।३) व 'भरीया' (१९।४) हीं चमत्कारिक भूतकाली क्रियापदें आलीं आहेत. तीं कांहींशीं हिंदी भाषेच्या धर्मावर आहेत. ३ भविष्यकाल-प्रत्यय : एल-न-— देखिजेल, असैन. ४ आज्ञाथ-आइकां, राहे. ५ अकरणरूप—दे दी (पू. ३७।१), नेदखेचि (पू. ७९।२). ६ कर्मणी—कीजे, दीजे. ७ तुमन्त—पुसों (लागला) पू. १०।२, (नेदी पायां) लागों पू. ३७।१, प्रणुं (यति) उ. १४।४, बैसों (दीधली) उ. २९।२. मराठी तुमन्तावरहि कानडीचा परिणाम झाला आहे, असें प्रो. जहागीरदार वर उल्लेखिलेल्या लेखांत म्हणतात. २ ८ ल्यवन्त—भरुनि, देवौनि, आइकौनियां.

(४) निपात—१ पादपरक-पां. २ क्रियाविशेषण-नीरुता, झणें (पू. ४५।४, उ. १०।३), पुनतीपुनती, नीन्हा, निच (उ. ५१।१). ३ उभयान्वर्या—जेव्हळिं, तेव्हळिं, जन्ही, तरी, नातरी तव.

१ 'Kanarese Influence on old Marathi'-Annals of the Bhandarkar Oriental Institute —Vol XI Part IV - pp. 378-79. २ Ibid — pp. 394-95.

४ शब्दयोगी—प्रति, सर्वे, वांचौनियां, माझारी, भीतरी, समीप, मध्ये.

५ उद्धारवाचक—वो, हो (उ.४७।३).

वाक्प्रचार—बीजे करणे (=गमन करणे), वास पाहणे, (=तोंडाकडे पाहणे; पू. ४५।४), विकळ जाणे (=विव्हळ होणे; पू. ८०।२), हातीं लावणे (=सोपविणे; उ. ५।४).

येथपर्यंतच्या विवरणावरून धवळ्यांच्या भाषेचें स्वरूप स्पष्ट होईल, अशी अशा आहे.

१२ धवळ्यांतील फार्शी शब्द : धवळ्यांत एखाददुसरा फार्शीतीलहि शब्द सांपडेल. जसें, 'पेरोज.' अलाउद्दीनच्या स्वारीपूर्वी-पासूनच घोडे, मोतीं, अत्तरे वगैरेच्या व्यापाराच्या निमित्तानें मुसलमानांच्या महाराष्ट्रावर स्वाऱ्या होत असल्यामुळें, व महदाइसेचा प्रत्यक्ष चुलतभाऊच रत्नपारखी असल्यामुळें (मार्गे परिच्छेद ३ पहा), तिनें हा शब्द वापरणे अगदीं साहजिक आहे. नरेंद्रहि तो वापरतो (ओं. ९३६). ज्ञानेश्वरीपूर्वी १६१ वर्षे लिहिण्यांत आलेल्या 'मानसोल्लासांत 'तेजी' सारखा १ फार्शी शब्द येतो, तो तरी अशा तऱ्हेच्या दळणवळणामुळेंच.

१३ काव्यदृष्ट्या निरीक्षण : धवळ्यांचा विषय रुक्मिणीस्वयंवर म्हणजे अतिपरिचितच आहे! मात्र महदाइसा ही जशी आद्य कवयित्री, तसे तिचे धवळे हे या विषयावरील स्वतंत्र काव्यांमधलें आद्य काव्य होय. नरेंद्राच्या 'रुक्मिणीस्वयंवरांत ' सर्वत्र उपमा—उत्प्रेक्षांच्या चंद्रज्योती व भुइनळे सरसरत आहेत. तसा लखलखाट धवळ्यांत नसला, तथापि त्यांत नीरांजनाची शुचिता, खचित आहे. साधेपणा हा तर या काव्याचा प्राणच होय. साधे वर्णन, साधी भाषा व साधे विचार—विकार असूनहि एखादें काव्य हृदयंगम कसें होतें, याचा धवळे हा उत्कृष्ट आदर्शच म्हटला पाहिजे. 'गतिशीलता' (Swiftness of Action) हाहि त्याचा आणखी एक गुण म्हणून सांगतां येईल. त्यामुळें या काव्यांत एक प्रकारचें प्रवाहित्व आलें आहे. कृष्णदर्शनानें बेभान होऊन रुक्मिणी प्रासादावरून उडी टाकावयास जाते तो प्रसंग (पू. ३२-३५), कृष्णाला न्हाऊं घालणाऱ्या रमणीची त्याच्या रूपयौवनानें

करचरण पोखीती नारी होतसे अमृताचा वरीसावो :

एकें आंलिंगन चींतीति यकी चीत्रीस्ता होउनी पाहाती

श्रीमुखभावो : उ. १७।३,४

अशी अवस्था होते तें वर्णन, किंवा द्वारकेंत वधुवर गृहप्रवेश करीत असतांना रुक्मिणीला उद्देशून नारदानें केलेला

तुझा पती गौळी देवी एसे वीनोद तेथ केले नारदें : उ. ६०।४
असा विनोद—हा सर्वच भाग चित्तवेधक आहे. विशेषतः पुढील एका प्रसंगावरून कवयित्रीच्या मार्मिकतेची चांगलीच जाणीव होते. पूर्वार्धात कृष्णाकडे रुखवत पांचवून परत आलेल्या विद्याधरींना रुक्मिणी जेव्हां उत्कंठेनें

कैसा रूपें—गुणें तुम्हीं सांगा वो गोपाळा तुम्हीं

कळाकुसळ सकळा : ६०।२

याप्रमाणें विचारते, तेव्हां त्या म्हणतात—

.....देवी सांडा हे मातु :

लागलें प्रेमपीसें जेव्हळि देखिले श्रीजगनाथु : ॥६०॥

सर्वांगीं न देखों तुमचा वो कांतु :

देखियलें जें आंग तेथौनि न ढळतीचि लोचन :

जाणती भक्तीजन रूपें आगाधु गोवींदराणा : ॥६१॥

एवढें बोलून होतें तोंच आपणाला कृष्णाविषयीं अभिलाष उत्पन्न झाला आहे, असा रुक्मिणीस संशय तर येणार नाही ना, या भीतीनें त्या लगेच सांगतात—

तुझा पती आम्हां पीता दुजा नाठवे वीचारु : ६२।२

हें भाषण कवयित्रीच्या मनुष्यस्वभावाच्या सूक्ष्म ज्ञानाचें निदर्शक आहे, असाच रसिकांचा अभिप्राय पडेल.

धवळ्यांत पुढील साध्याच पण सुंदर कल्पना चमकतातः—

(१) घातला कंठीं वेगीं पातला परमानंदु :

तें सुख काइं वानुं जैसा मीनला प्रीयो गोवींदु : पू. ५९।३,४

(२) योगीया—ब्रह्मवीद तैसी जाली ते रुक्मीणीबाळा : पू. ६३।३

(३) जुंझे बळीभद्र जैसा प्रळयाचा कालु : उ. ५।१

(४) वाताहतें पत्रें तैसी भेणें रुक्मीणी : उ. ८।१

(५) सुंदर गोपीनाथ देखूनी पारुखत नक्षेत्रांचें भ्रमण : उ. ४६।४
 आद्य कवयित्रीच्या मित शब्दांत अमित अर्थ व्यक्त करण्याचा
 शक्तीचें द्योतक म्हणून (१) अमूर्त ब्रह्म कैसें मूर्तासि आलें : (पू. ८२।२)
 व (२) बहुवर देखूनी जग क्षोभ पातलें : (उ. ३५।२) या दोन पंक्ती
 उद्धृत करतां येतील.

धवळ्यांत कांहीं दोषहि दृष्टीस पडतात. वृत्तशैथिल्य, विस्कळित
 रचना (उ. ४६।४), पुनरुक्ति (पू. ४३।२ व ७९।२), यमकाभाव
 (पू. ३०।३, ४) व ढिलार्ईचीं यमकें (पहिलेंच कडवें)—हे त्यांतील
 ठळक दोष होत. धवळ्यांपेक्षां मा. रु. स्वयंवरांत विस्कळित रचनेचें
 प्रमाण कमी आहे. या कारणानें कित्येकांस धवळ्यांपेक्षां तेंच जास्त
 आवडण्याचा संभव आहे.

कां कोण जाणे, पण धवळे व नरेंद्राचें 'ऋक्मिणीस्वयंवर' यांत
 आश्चर्यकारक सादृश्य आहे. अशी सदृश स्थळें तीस—चाळीस तरी
 निघतील ! पुढील नमुने पहाः—

धवळे

- १ लागला नीरुता जीवीं योगीया
 वल्लभु श्रीचक्रपाणी : पू. ३१।४
- २ माडावरुनियां घालूं पाहे झेंप :
 तंव वीप्रें सांवरीली... पू. ३५।३, ४
- ३ अन्नं तीया पाठवीलीं सखीया
 हातीं राणी—रुक्मीणीं : उचीता
 न चुकचि ... पू. ४९।३, ४
- ४ ...सालेपणें तुजसी केला
 बाकरु : उ. १०।३
- ५ सकळै राज्य कीजो आपुलीया
 हाता : उ. ४७।२

ऋक्मिणीस्वयंवर

- १ नीरुता जीवीं लागला
 असे सारंगधरु : १२३३
- २ झेंप घालावी रथावरी : तंव
 वीप्रें धरीली हातीं : १६२९
- ३ देवा रुखवत पाठवीले
 रुक्मीणीं : उचीता न चुकेचि
 चतुर सीहाणी : १८२२
- ४ आम्हीं सालेपणें तुसी
 केली रळी : २५३६
- ५ मज जें आहे राज्य संसारा :
 त्यासी हात कीजे : २८७६

१४ तत्कालीन समाजस्थिति : धवळ्यांवरून तत्कालीन समाज-
 स्थितीची पुसट कल्पना होऊं शकते. त्यावेळीं वाद्यांत निशाण, टाळ,
 शंख, तुरे हीं असत. वाहनांत घोडे, पालख्या, अंबान्या होत्या. 'दुसें'

म्हणजे तंबु होते. मंडलीक (पू. २६।३), भांडारी (उ. ४०।२) हे अधिकारी असत. राजे लोक 'आंगवळे' (=Body-guards; पू. ७२।४) वाळगीत. तुरुंगाची व्यवस्था होती (पू. ९।४)

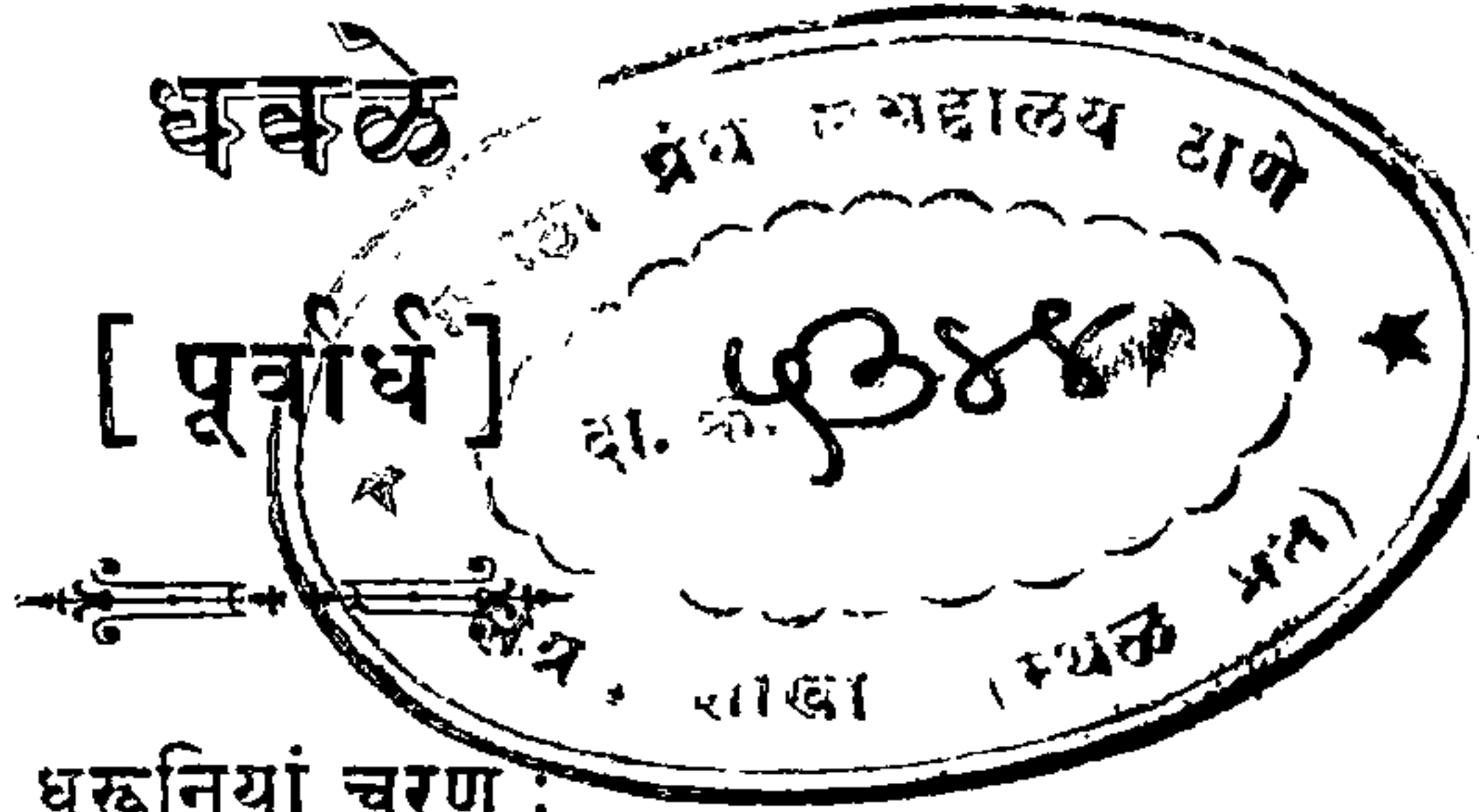
महाराष्ट्रांत इतर देशांतून उंची कापड येई (उ. ४१।१). 'पेरोज' (उ. ५०।३) हा फार्शी शब्द मोत्यांचा व्यापार मुख्यतः मुसलमानांकडे होता, असें दर्शवितो. सोन्याचा भाव अगर कस पंधरा होता (उ. २०।१).

* पुरुषांच्या अलंकारांत कुडगिया (कडी), सांखळिया (गोफ), झळबुकें (कुडलें), तोडर (तोडा) यांचा, आणि स्त्रियांच्या अलंकारांत कांकणें, अंदु (चाळ), रत्नहार यांचा समावेश होई. अंगास चंदनाची उटी व कपाळावर कस्तूरीचा टिळा लावीत. अन्नाला कापराचा सुवास देत (उ. ६२।३). स्त्रिया नवऱ्याचें उष्टें खात (पू. ५८।३). मेव्हणा थड्याचा विषय असे (उ. १०।३).

लग्नमध्यें औक्षण करणें (पू. ६८।२), तैलादि मर्दणें (पू. ६८।१), लोणवाण-केळवाण-मूळ न्हाण करणें (पू. ७४।३), रुखवत देणें (पू. ४८।२), वरास वाशिंग बांधणें (पू. ६९।४), त्याला मंडपांत शिरतांना वधुमाय व वरमाय यांनीं ओवाळणें (उ. २७।१, २), नर्तकींचा नाच होणें (उ. २२।३)—इ० इ० सोहळे होत असत.

१५ एकखांबी द्वारका : येथें धवळ्यांचें विवेचन संपलें. ज्याचें कर्तृत्व एका स्त्रीकडे जातें, व ज्याचा पूर्वार्ध ज्ञानेश्वरीपूर्वी निदान चार वर्षें—म्हणजे कर्मांत कमी साडेसहारां वर्षांमागें—निर्माण झाला, असें हें काव्य मराठीभाषाभक्तांस केवळ अपूर्व वाटेल ! महदाइसेचें मा. रु. स्वयंवर चांगल्यापैकीं काव्य आहे, व पुढेंमागें तिचीं कदाचित् आणखी-हि कांहीं चांगलीं काव्यें उपलब्ध होतील; पण मराठी साहित्यांत महदाइसेच्या काव्यकीर्तीची द्वारकानगरी वैशिष्ट्यसंपन्नतेमुळें धवळ्यांच्याच एका खांबावर स्थित राहिल, यांत शंका नाही.

आद्य मराठी कवयित्री

श्रीसर्वेश्वराचे सीरीं धरूनियां चरण :

मग धवळीं गाइन गोविंदुराणा :

जेणें रुक्मीणी हरीयली तेणें पवाडे केले अति बहुत :

पाविजे परमागती भक्तीं आइकतां कृष्णचरित्र : ॥१॥

जयजय श्रीप्रभुगोविंदा : ॥धृ॥

भिमका कुळीं रुक्मीणीं केला अवतारु :

रूपें—लावण्यें तियां जितला संवसारु :

तंव रावो चींता करी कवणा द^१ (दे)यावी सलक्षणीक कुमरी :

या त्रीभुवनामाशारी रूपें सुंदरु वाखाणे मुरारी : ॥२॥

खुलासा: मूळपाठ अ प्रतीचा असून { } व [ ] या कंसां-
तील शब्द अनुक्रमें व व क प्रतींतील आहेत.—ही रेघ असलेले शब्द
ड प्रतींतील आहेत. ( ) अशा कंसांत अशुद्ध रूपें शुद्ध केलीं आहेत.

१ मात्रा वगळल्याचीं अशीं अनेक स्थळें आहेत. पण तीं सहज
लक्ष्यांत येणारीं असल्यामुळें सर्वत्र दुरुस्त केलीं नाहींत.

द्वारकेहूनि कौडण्या^१ आले नागारी :
 तिहीं सर्वेश्वरु वाखाणिले नानापरी :
 काळिया—कंसु नीर्दाळुनि गोवर्धनु वाम करीं धरियला :
 परियसी परमात्मा लिळावसें(शें) यदुकुळीं अवतरला : ॥३॥
 या^२प्रती रूपें कृष्णु पढती बंदीजनु :
 आइकौनि भीमकीय लागलें ध्यानु :
 दीघलें दायपसाय भाटां रावो पुसे प्रधानातें मातु :
 कुमरी लावण्यनीधान इय वरु होय द्वारकेनाथु : ॥४॥
 रुक्मीया म्हणे ताता ऐसें केवि कीजे :
 गौळियां घरीं कैसी रुक्मीणी दीजे :
 सकळ [-कळा-] कुस(श)ळ { कुमरी } रूपें—चातुर्ये
 तीय नाही सीमा :
 इयप्रति गोपाळु ऐसें केवि आलें तुमचीया मना : ॥५॥
 रुक्मीया म्हणे रुक्मीणी देइजे शीशुपाळा :
 रूपें—लावण्ये क्षेत्री अकळिक कुळ :
 एक कृष्णवांचौनियां तेंही वरियला चैद्यवरु :
 नीश्वर्यो—भाकाजाला एकमेकांसि पुढारु : ॥६॥
 रुक्मीणी^३ पुसे सखियांसि वृत्तांतु :
 काइं वो बोलणें राउळगणांतु :
 काइ बोले माता—पीता काइ बोले तो रुक्मीया भाई :
 शीळूपाळें वरीसी ऐसें बोलणें तयांचां वो ठाईं : ॥७॥

१ अनुस्वार नाही. अशींहि स्थळें कैक आहेत. २ इयप्रती ब;
 अप्रती क. ३ बत हें कडवें नाही.

शिशूपाळु वरु ऐसें आइकीलें बाळां :
 श्रमु पातली नीन्हां जाली व्याकुळ :
 स्मरीले कृष्णरावो देवा संकष्टीं पडलीय थोरी :
 तूं एकुवांचौनीया { [सोडवीता] } आनु नाहीं अंधारी : ॥८॥
 ह्दां धाक तिय लागली चींता :
 भक्तबंधु छेदूनी { [म्हणे] } राखें अनंता :
 आरतां दानीं कृपा करा देवा मासीं घावें उधरण :
 शीळूपाळ-बंदीसा(शा)ळ चुकवा दाखवा आपुले
 श्रीचरण : ॥९॥

सखि धाडूनियां सुदेवो आफाविला :
 तियतें देखौनि [वीप्र] पुसौं लागला :
 तूं कां वो दैन्यवदन सोकें व्याकुळ भीमका बाळे :
 रुक्मीणी म्हणे ताता उपेक्षेलिय कृष्णें गोपाळें : ॥१०॥
 सोमवंसीं-कुळीं { मज } जालें अवत्र(तर)णें :
 { [संतत] }^१ चींती कृष्णरायाचें चरण :
 तियें केवि आनु गती तातें वरियला { मज } शिशूपाळु वरु :
 न पविजे कृष्णरावो तरि हें जन्म-जीवित होईल भूमीभारु :
 ॥११॥

जाइं वेगीं वीप्रा कृष्णरायाजवळा :
 माझी वीनती सांघावी गोपाळां :
 मीं तया शरणागत एथ येउनी न्यावें गोवीदें :
 भक्तीवछळु पढवीसी तूं नातरि सांडीतु यें ब्रीदें : ॥१२॥

१ अतील येथचा शब्द लागला नाही.

पंचरात्रें देवी आणीन गोवींदुराणा :

सरळें साखळें पाटाउं सुवर्णें :

वीप्रु तीया अभरु केला वीडा देउनियां बोले रुक्मीणी :

मीं असे त्यांची होती ऐसें जाणवा सारंगपाणी : ॥१३॥

तृ(तुर)ग पालाणिला जया मनावेगा गती :

अहोरात्रि वीप्रु पातला द्वारावती :

अनउपम्य रचना देखे मनें चींतु नय हरिभुवन :

वीखकर्मनि रचीली द्वारका तेथ असे कृष्ण यादवांचा राणा :

॥१४॥

कोडी संख्या कळस तेथ^१ मीरवताय^२ गगन :

सुदेवो म्हणे वानुं नेणीजे हे रचना :

अमरावती सत्यलोक कैलास होय वैकुंठभुवन :

त्याहीहूनि सहश्रगुणी बरवी द्वारका कृष्णरायाचें कृ(क्री)डा-

स्थान : ॥१५॥

नग्रीं प्रवेशु जाला राउळाभीतरी :

ब्राह्मणां आडकाठी नाहीं तीय द्वारीं :

सप्तही दारवठे देखे त्याभीतरी कृष्णमंदीरें :

रत्नखचीतें रम्यें सरि न पवती मेरुसीखरें : ॥१६॥

वीप्रें^२ देखियला कृष्ण यादवांचा राणा :

योगिय-मुनिजन सन्नेधी-चरण :

उपवीष्ट सींहासनीं देव-कीन्नर वोळग करीती :

यादवीं परीवारीतु सहश्र कनकदंडे { चवरे } लक्षावरि

ढळती : ॥१७॥

१ तेहीं मिरवते ब. २ बत हें व पुढील कडवें यांची अदला-
बदल झाली आहे.

सभा देखौनिया बहु उछावो मनी :
 तंव वीप्रें देवासि घातलें लोटांगणी :
 राखें राखें प्रभुराया तूं स्वामि माझा मीं तुझा दासु :
 करुणाकरांचा रावो जन्म सुफळ देखिले हृषीकेसी : ॥१८॥
 दर्शन देउनि श्री (शिरी) धरियले चरण :
 पुरे पुरे म्हणे कृष्ण यादवांचा राणा :
 दीव्यासन घालुनियां देवें वीप्रासि करवीली पूजा :
 नीवालों^१ कृष्णदर्शनें नेणें मीं कव्हणें काह्याचें काज : ॥१९॥
 वोळग वीसर्जली तया ततक्षेणी :
 सकळही यादवां देवें दीधळी पाठवणी :
 वीप्राचा कर धरुनियां चाले नीज भुवना देवकीय कुमरु :
 स्वागत सारुनियां एकांतीं काज पुसे सर्वेश्वरु : ॥२०॥
 भीमका कुमरी सुंदर रुक्मीणी लावण्यरासी :
 त्रैलोक्यमोहिनी तीया वीनती पांठवीली [तुम्हांसी] :
 स्वामी जगनाथु भक्त कैवारी:
 श्र(श)रणागतांचा वेळाइतु तरि बीजें करावें मुरारी : ॥२१॥
 भीमका घरीं देवा सुंदर रुक्मीणी-बाळा :
 रूपें तीया जीतीलें त्रीभुवन सकळ :
 तंव रायें पाहियला शीशूपाळु वरु तयाचें नांव न साहे ते कुमरी:
 तुम्हीं देवा वरिलेति चौथा दीसी लज्ज(ग्न) अवधारी : ॥२२॥
 एसें^२ मान आइकौनि मानवले जगनाथु :
 दारुकाकरवीं आणविला रथु :

१ नीवाळा ब. २ या कडव्यापूर्वीं कत पुढील कडवें जास्तीचें
 आहे:-वीप्राचा कर धरुनिया पुसे राजा श्रीचक्रधरु: तुम्हीं आलेति तेव्हेळि

अरुढले कृष्णनाथरावो सरिसु वीप्रु जो आनंदें नीर्भरु :
 कव्हणां नेणतां देवो चाले कौडण्यापुरा वेगवतरु : ॥२३॥
 गुप्तां तीय बळिभद्रा जाणवीती मातु :
 श्रीकृष्णरायां-वीप्रां { जो } जाला यकांतु:
 आइकौनि राम म्हणे तेथ होइल असुरांचा मेळा :
 जन्ही बळ जालें^१ प्रभूचें { तन्ही } न पुरे^२ मनींचा
 कळवळा : ॥२४॥

एकले देव नीगाले रामु करी अवस्वरी :
 चला चला म्हणौनि आफाविलिया भेरी :
 नीसान लागलें पढियारां टाळ फोकरीती :
 पेणें केलें कौडण्या बळिभद्रा-उग्रसेना जाणवीती : ॥२५॥
 रुसी--मुनी देव तेतिस कोडी :
 यादवां चालतां पृथ्वी थोडी :
 नगरींचे सकळै लोक राय--मंडलीक चालती उछायें :
 पातले पवनवेगें जेथ मेलिकारु केला श्रीकृष्णरायें : ॥२६॥
 रामा कृष्णा भेटि प्रीतीं देती आर्लिंगन :
 समस्त नमिती कृष्णा जगत्रजीवना :
 पातले परमानंद कृपादृष्टी अवलोकिलें देवकीनंदनें :

मागील पानावरून

रखमीणीदेवीसी कैसा अवस्वरु : तंव वीप्र एवं बोले तुमचीये अवस्तेची
 तीये आंगीं तपत असे ज्वरु : हातीचीं पानें पळवा जालीं कापुरें वीडा
 देतां नीगाला ज्वाळु : ऐसी ते दीनवदना होउनि ठेली बाळा : ॥

१ जाणें व २ धरे व

जाणती^१ तथा होय कृष्णदरुशन^१ : ॥२७॥

एकी रथीं राम-कृष्ण-उद्धवदेवोर्जुन :

[अश्व-] थार्टीं वसुदेवो गजभारी^२ उग्रसेन :

वरमाया पुष्पीं मेघडंबरी अंधाकारु :

चालती सीग्रवेगें ब्रम्हादीक देव करीती जयजयकारु : ॥२८॥

दीढें दीसें देव वैदर्भासि आले :

योजन नग्र तेथ वीपें वीनवीलें :

वाधावा सांघों रुक्मीणी { तंव } देवें तथासि बहुतु

सन्मान केला :

कुडगिया सांखळिया देस(श)भांडारें देउनियां वीपु

पाठविला : ॥२९॥

सर्वभारेंसी सीशूपाळु प्रणुं तेथ आला :

तंव रायें तथासि थोर सन्मानु केला :

दीधलें रुखवुत माडीं धवळारीं दीधला जानवसा :

रुक्मीणी करी चींता { म्हणे } वेगीं पावावें जगनाथा^३ :

॥३०॥

तंव^४ तिय आगळीं { लागली } अवस्ता :

कैसेनि देखिले श्रीजगनाथा :

नावडे त्याग-भोगु सकळै वीरवो तिया त्येजिलें रुक्मीणी :

लागला नीरुता जीवीं योगीया वल्लभु श्रीचक्रपाणी : ॥३१॥

भद्रीं उभी ठेली भिमकाची दुइ(हि)ता :

तंव वीपु देखिला गुढीयसी यतां :

१ जानती भक्तिजन जेया सुख होय कृष्णदरीसनै-ब, क
२ गाभारीं ब ३ रुसीकेसा ब, क ४ कत हें कडवें नाही.

झणीं माय करिसी चींता यादवांचा रावो कृष्ण पाहे वो त्वरीत :
मेदनी ठावो नाही देवी चालतां तुमचिया कांता : ॥३२॥

जेथंचि तेथ सैन्ये दीसती यतां :

गजरथां—वारुवां संख्या नाहीं तेथ :

कवण तो श्रीकृष्णरावो वीप्रा मज दावी पां निरुता :

तुझेनि प्रसादे नमस्करीन श्रीजगनाथा : ॥३३॥

पालव—छत्रां श्रीगीरीं नाहीं { तेथ } अंतु :

हिरे विस्फुरती गरुडध्वजरथु :

तेथ पाहीं श्रीकृष्णरावो कंठीं कौस्तुभ हरितें रवीचें तेज :

चवरें सहश्र ढळती पीतांबरु सो(शो)भे देवी हा

{ पती^२ तुझा^२ } ॥३४॥

सौंदरु^३ श्रीकृष्णु देखियला झळकतां :

तंव तियचें आकर्षलें चीत^३ (त्त) :

कैसी संभ्रमीत जाली माडावरुनियां घालूं पाहे झंप :

तंव वीपें सांवरीली बाळी म्हणे देवी नव्हे तुमचें उचीत : ॥३५॥

तुवां वीप्रा दावीले गोवीदाचे चरण :

दीधलें जीवदान माझे राखीले प्राण :

तुझिया उपकारा नव्हे उतराइ आतां देइजे तें काइ :

तूं माता—पीता सखा—बंधु म्हणौनि लागली पार्यीं : ॥३६॥

१ जेहीचां तेहीं व. २ मूळ पाठ 'तुझा पती' असा आहे. पण तो यमकास काहींसा अनुकूल होण्यासाठी व व ड वरून व दलला आहे.
३ सुंदरा श्रीकृष्ण झळकतां देखीला : आठ सात्वीक प्रकटले चीता संभ्रमु जाला :—क.

नेदी पायां लागों वीप्रें धरियली करीं :
 तूं कां वो नेणसी भीमका कुमरी :
 काइसेयाचा कोगा उपकारु ऐसें वीचारी पां मनांतु :
 तूंतें माय वोळगिलें तेव्हळिं देखियले श्रीजगनाथु : ॥३७॥
 तंव देवो पातले नगरा^१ समीप :
 संख भेरी तुरे वाजती नीसाण :
 आइकौनि भीमकु पुसे मानु हा वाजांत्राचा काइसा बंचाळु :
 तंव एक जाणवीती देवो पातले राजा गोपीनाथु^२ : ॥३८॥
 ऐसें आइकौनि भीमकु हरिखैला :
 भाग्या उदयो आम्हां गोविंदु आला :
 काठीलीं देवांगें रत्नीं भरीयलें कनक परीयेळ :
 चालती सीग्रवेगें उतकंठित दरुसना पां गोपाळा : ॥३९॥
 श्रीकृष्ण दरुसना चाले भीमकरावो :
 तंव नगरामध्यें बहुत उछावो :
 कैसा संभ्रमु जाला आपपरु न सांभाळीती लोकु :
 धांवती आयागमन^३ आइकौनियां यादवटीलकु : ॥४०॥
 नगरींचे लोक बोलती नरनारी :
 जन्म सुफल पाहों जावों मुरारी :
 ध्यानें वीसर्जलीं^४ पुढें चालती रुषी-मुनी { -वृंदें^४ - } :
 तंव देवें रथु थीरु केला कृपादृष्टी अवलोकीलें गोवीदें : ॥४१॥

१ नगरास(श)यन ब. २ गोपाळु ब. ३ आंतौरे रायागमन ब. ;
 आतुर क. ४ वीसर्जनी श्री पाळताती मुनी उदें क.

लावण्यसागरु कृष्ण देखियला सकळै जनीं :

एक वंदुनी म्हणती देवातें द्यावी रुक्मीणी :

तीहीं लोकांमाझारी याचेनि रूपें-गुणें क्षेत्री नाहीं

{ सरीसा^१ } :

जरि भीमकु भाग्याचा तरि रुक्मीणी होय रुसीकेसा : ॥४२॥

भीमकें दंडवत आंग घातलें धरणीं :

आनंदें आसुवें कांहीं न देखे लोचनीं :

जयाजया म्हणती^२ चरणावरि ठेविला माथा :

तूं देवा कृपासींधु शरणागतु मिं तुझा अनंता : ॥४३॥

श्रीकरें-देवें उचलीला माथा :

अनेकें उपांगें^३ देति^३ जगनाथा :

तंव तेषें भीमकें रायें श्रीकृष्णा केली महापूजा :

झणें देवा आन म्हणसी जन्मोजन्मीचा { मी } कींकरु

तुझा : ॥४४॥

भीमकु वीनवी अवधारा गोपाळा :

मज घरीं केळवली रुक्मीणी-बाळा :

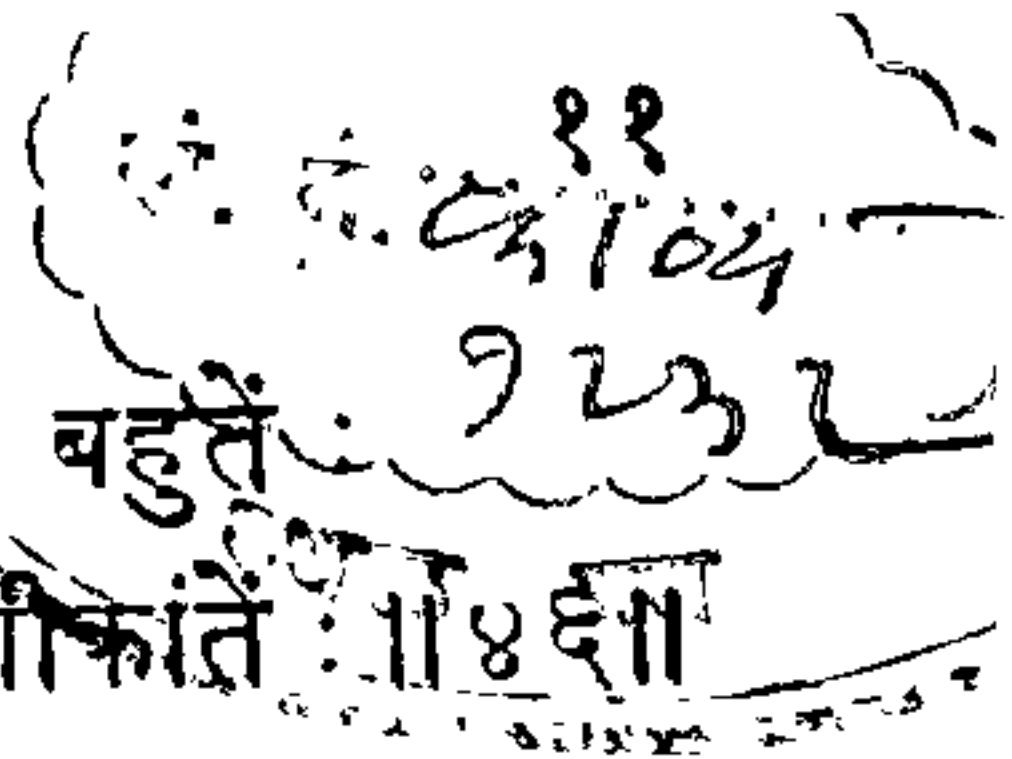
वन्हाडें बीजें कीजो माझेनि दैवें आलेति रुषीकेसा :

तंव देवें हास्य केलें उद्धवदेवाची पाहिली^४ वास : ॥४५॥

देव^५ म्हणती कवणी दीसे करूं मेलिकारु :

रावो { म्हणे } बीजें कीजे अंबिकापुरा :

१ मूळ शब्द 'संसारी'; पण तो अयथार्थ. २ म्हणतु ब. ३ उपायनें वाइली ब. ४ पाहुनी ब. ५ नूत यापूर्वी पुढील कडवें जास्तीचें आहे:-
देव म्हणे आम्ही पाहों आलों उछावो : चहुंद्रीपीं जाणीजे दमघोषरावो :

षडरसी सूचना केली अने(नें) भीमकें आदरें बहुते

तेथ उपलाणें केलें यादवरायें श्रीकृष्णें रुक्मीणीकांतें ॥४६॥

वीणे^१ गुढर दुसें [देउनी] यादवां जाला मेलिकारु :

दीनलीं राउळें भीमकें केला पाहुणरु :

{ तंव } तेणें श्रीकृष्णरायें भीमका नेसों दी(दे)उनी

दीधली पाठवणी :

आइकौनि शीशूपाळु रुकुमीया जरासंदु दचकले मनीं : ॥४७॥

आनंदें मुदीत भीमकी बाळा :

[म्हणे] रुखवत देइजे गोपाळा :

पंचस(श)तें सखियांसी^२ सूचना दीधली तिया कुमरीं :

आपण मुखरणि पाक करी ते नानावीधावरी : ॥ ४८ ॥

गुप्तीएं पाहुणरु केला भीमका कुमरीं :

वीप्रु वीनवी अवधारा मुरारी :

अनें^३ तीया पाठवीलीं सखियां हातीं राणी-रुक्मीणीं :

उचीता न चुक(के)चि म्हणौनि मानवले सारंगपाणी : ॥४९॥

ऐसें आइकौनि उठीले जगनाथु :

उद्धवदेवाचेया खांदावरि हातु :

मागील पानावरून

धन्य धन्य पुण्य तुमचें तयासी तुम्हासी वीवाहो : भाग्याची रुक्मीणी तीयेसी प्रणील सीसुपाळराचो : ॥ १ त्यांतच यापूर्वी पुढील कडवेंही जास्तीचें आहे:—वीणें गुढरु दुसें असंक्षेमान : माणीकें जडीले बळीभद्राचीं दुसें : हीरे माथा मंडप उग्रसेनाचा : जगीं जगदळे ब्रीद ज्या मंडप गरुड असे तो मंडप श्रीकृष्णाचा : ॥ २ सजणीस्वारां व. ३ वीणें व

पार्थु म्हणें बळियें पाये सरिसे बळीभद्र-वसुदेवो-नंद :
 सकळ परीवारासहितु आरोगणें बीजें करीती गोवींद : ॥५०॥
 यत मुरारी देखौनि बोलती राय-कुमरी :
 लावण्यवेलि सासीनली संसारी :
 लागली दृष्टा(दा)वस्ता देवो पाहातां दुस्मारा होती :
 बाळीया मृगलोचना { प्रेमें^१ } विव्हळा राखें कृष्णा
 म्हणती : ॥५१॥
 यकी म्हणती विषण्भावीं न पविजे हरी :
 योगिय चींतीति हृदयाभीतरी :
 तो हा देवाद्यदेवो य(णें) गोकुळीं केलें अवतरण :
 भक्तां कृपाळ सदा ऐसें म्हणौनि लागती चरणा : ॥५२॥
 पढिघे ठानवैया ताटा एका सुवर्ण :
 वोगर वोगरीती अष्टदशा पक्कानें :
 सा(शा)कां संख्या नाहीं पन्हया कालना आनि^२ आनि दृती
 श्रीकृष्णरावो आरोगीती :
 बाळा लोन करीती पुनतीपुनती : ॥५३॥
 वाढिती बाळा-प्रौढा कलावीधा नायका :
 आरोगणा जाली यादवां सकळीकां :
 सुगंधें तांबुळें देवांग नेसों दीर्घीं समस्तां :
 पूजियले श्रीकृष्णरावो राय-मंडळीक तुकीती माथा : ॥५४॥
 पूजा करूनि वीप्र मार्गें पाठवणी :
 वाट पाहात असे देवा रुक्मीणी-राणी :

१ मूळ शब्द 'डोळसा;' पण तो निरर्थक. २ अन्यगी ब, क.

परीयळ न्या वेगीं ते स्वीकरी ना आणीकें अन्नै :
 सकळांचा त्यागु केला द्रिढ धरिले श्रीप्रभु तुमचे चरण : ॥५५॥
 देवो^१ म्हणती रुक्मीणि हरूं वोजा कवणी :
 राउळहूनि^२ आणितां मोडैल राजा(ज)ध(धा)नी :
 वीप्रु म्हणे यात्रामीषें भिमकी अंबीके देवीसि एती :
 तंव देवो मानवले बहुत दायपसाय तयासि देती : ॥५६॥
 परीपाटें^३ देवें दीधले^४ अलंकार :
 वेळोवेळा देवेचरणा लागती तिया बाळा :
 उदका { [लोचन]^५ } भरुनि नमन करिति वीद्याधरा नारी :
 पैठीया राउळी जेथ असे श्रीकृष्णाची अंतौरी : ॥५७॥
 परीयळ रुक्मीणी-हातीं दीधला :
 साष्टांग नमस्कुरुनि माथा ठेविला :
 दुर्लभु ब्रह्मादीका म्हणे उचीष्ट श्रीकृष्णरायाचें :
 सखीयांसी स्वपातीं ते आरोगीते प्रेम-संतोषी : ॥५८॥
 रुक्मीणी ताटीं देखियला हारु :
 क^५ (कौ)स्त(स्तु)भु(भा)वरि ले { जो } सारंगधरु^५ :

१ यापूर्वीं कत पुढील कडवें जास्तीचें आहे:-सुवर्णताटीं वोगर वोगरीला : आमोलीक हार हेमकलशावरि वारीयें ठेवीला : आगम उच्छीष्टला देवें आपुलां श्रीकरीं धरीला : दीधला वीप्राकरीं तेणें नमस्क-रुनी माथा ठेवीला : ॥ २ राउळौनि व. ३ पडीपाट नेसों देवें तया दीधले व. ४ मूळांत ' उचलन; ' पण त्याचा अर्थबोध न झाल्यानें, व व, क, ड यांत ' लोचन ' हाच शब्द असल्यानें तोच कायम ठेवला आहे. ५ जो कौस्तुभावरि लेइले सारंगधरु क.

घातला कंठीं वेगीं पातला परमानंदु :

तें सुख काइं वानुं जैसा मीनला प्रीयो गोवींदु : ॥५९॥

अति उतकंठा पुसे भीमकी बाळा :

कैसा रूपें-गुणें तुम्हीं सांगा वो गोपाळा तुम्हीं कळाकुसळ
सकळा :

{ [तीया] } म्हणती देवी सांडा हे मातु :

लागलें प्रेमपीसें जेव्हळि देखिले श्रीजगनाथु : ॥६०॥

रुक्मीणीपुढां बाळा सांगती वृत्तांतु :

सर्वांगी न^१ देखों^१ तुमचा वो कांतु :

देखियलें जें आंग तेथौनि न ढळतीचि लोचन :

{ [जाणती भक्तीजन] } रूपें आगाधु गोवींदराणा : ॥६१॥

काइं रूपें वानुं नंदाचा कुमरु :

तुझा पती आम्हां पीता [दुजा] नाठवे वीचारु :

विचारुनि स्मरों आपणपें काइ पुससी रुक्मीणी-माये :

चीत^२ चैतन्यां वीगुतलें^२ जेव्हळि देखियले यदुरायाचे

पाय : ॥६२॥

मन भ्रमीत^३ ठेली^३ जाली नीश्चळ :

हृदयकमळीं तीय श्रीकृष्णु सांवळा :

योगीया-ब्रम्हवीद तैसी जाली ते रुक्मीणीबाळा :

विसरली वीषयभाव चीत-चैतन्य रंगलें गोपाळा : ॥ ६३ ॥

अवस्ता होत सखिया मर्दीती लोचन :

करिती वीजनवारे म्हणती [राखें राखें] मदुसूदना :

१ नेदखेचि ब. २ चैतन्य वीकळें गेलीं ब. ३ भ्रमण ठेलें ब.

स्तवीती अनेगेपरी आर्ताचा^१ रावो मुरारी :

तंव दृष्टी उन्मळली कानीं पवाडे आइकीलेयां हरी^२ : ॥६४॥

आइका तुम्हां सांवेन श्रीकृष्णाचीया लीळा :

योगीय चींतीती चरणकमळा :

आगाध^३ तीहीं लोकीं एथ यावया यकिपरी :

नुपक्षी शरणागतां ऐसीं अनादि ब्रीदें मुरारी^३ : ॥६५॥

गोवींद वरी ऐसा पाडु नाहीं मज :

तया रूपां उपमाप्रति नाहीं दुजा :

जगाचें^३ जन्मस्थान बरवेयाचा रावो मुरारी :

भक्ता उद्धरण-हेतु मायावेखें अवतरला संसारीं^३ : ॥६६॥

रात्रि^४ प्रकाळली जाला प्रातु पाहारु :

पंचमा शब्दीं राउळीं नारदुतुंबरु :

प्रेमें आनंदें गोवींद गाती :

यसोदा-देवकादेवी तिया न्हाणियासीं आइत करीती : ॥६७॥

माली-मर्दनां दीधली राया - मुरारी :

आख्यवानी^५ करीती वीद्याधरा नारी^५ :

गुण-गंधर्व तेथें रुषी पढती आनंदें :

यादव पंडुसुत सकळै सभा पातले गोवींदें : ॥६८॥

१ गरुवाचा ब. २ हारी ब. ३ बत ६५ व ६६ या कडव्यांतील या चरणयुग्मकांची अदलाबदल झाली आहे. ४ रात्रि प्रकासली जाला पाहारु पाहातां : पंचमा सब्द राउळीं श्रीजगनाथा : नारदुतुंबरु परम आनंदें गोवींद आइकवीती : यस्वदादेवकादेवी त्या न्हाण्याची आइती करीती : ॥ ब. ५ पेखणें करीती सांवळिया सौंदरी ब.

मादनें जालें देवकीचया बाळा :

मालगंठी नेसला सोनेसळा :

सर्वांगी भोरि केली मृगनाभीचा आडा लह्लाटीं :

बासींगें^१ हीरेयाची जोती मीरवती वीती वीरगांठी^२ : ॥६९॥

कंठी घाली अमोलीक एकावळी :

रत्नाचे झळबुके कानीं लेइला वनमाळी :

करीं सरी साखळीया चरणीं तोडरु :

कैवल्याचा पुतळा कैसा वर्णवा सर्वेश्वरु : ॥७०॥

वोवाळीती. { [देवो] } मंगळ(ळो)चा(च्चा)रीं :

सेस भरीती सावळिया^३ सुंदरी^३ :

वीप्र देती आसीर्वाद वीजया होय म्हणती देवकीचया कान्हा :

योगीय-भक्तिजन तळउपर जाणवीती पुरुषोत्तमा : ॥७१॥

उद्धवदेवें^३ कीजे हा मंत्रु^३ :

नीकट वर्तत असे शीशूपाळु स(श)त्रु :

सन्नाधवध होउनी असा कटकाभीतरी म्हणती पालाणा

पालाणा :

भक्त-आंगवळेसर्वे रथीं आरूढले गोवींदराणा : ॥७२॥

रुक्मीणीसि न्हाणवारे करीति त्या बाळा :

सेलद्रीया आणिति अनेक अलंकार :

कांकणें कळावीया अंदु पायवटे पदक लेववीती :

रत्नाचे हार कृष्णा-राणीं सालंकृत करीती : ॥७३॥

१ बासींग हीरयांचे जाती-जुती मीरवती वीरगांठी व. २ वीद्या-धर्य नारी व. ३ उद्धवदेवेंहीं देवें कीजे हा मंत्रु व.

रुक्मीणीं शृंगारु देतां जालि पाहाटि :

तंव भीमकें घडिय केली प्रतेष्टा :

लोणवाण केळवाण^१ मूळ नाहाणयासी आइत करीती :

तंव बाळी वेग्न जाली तिया स्मरीले द्वारकापती : ॥७४॥

रुक्मीणी भीमकातें म्हणे ताता :

नवसीली असे मीयां अंबीके यात्रा :

रावो म्हणे वेगु करा हस्तीं गुढर घाला { वारु पालाणा } :

{ अरुढली गजस्कंदीं } हृदइं धरीयले गोवींदाचे चरण :

॥७५॥

आंगवळेसवें बहुत दळभारु :

तंव तियसवें^२ भाट पढती कैवाडु :

वाघंत्रें सुडावीलीं तंव वीप्रु दावी खुणा :

हा पैरु^३ देखै तुझा वल्लभु गोवींदुराणा : ॥७६॥

अंबिके भुवनीं प्रविष्ट सुंदरी :

पूजा केली देवी पंचमा उपचारीं :

दोन्ही कर जोड्नी बोले रुक्मीणी सुललित वाचा :

तूं मज वरद होइं वेगीं मेळवी यादवराजा : ॥७७॥

अंबीके रायांगणीं उभी ठेली बाळी :

तंव वीप्रें यतु देखिला वनमाळी :

{ [सांवळा कमळनयन] } देवी पाहे पां लावण्यसींधु :

तंव तीया रुक्मीणीं दोन्ही करीं जोहारीले गोवींदु : ॥७८॥

१ तेलवण ब. २ तीय अवस्वरीं ब, क. ३ या शब्दापुढें बत 'थुंगी' शब्द जास्तीचा.

हंसागती^१ चाले बाळा :

आनंदें आसुवें कांहीं नेदखेचि डोळा :

कंपीत सासंकित आंगीं रोम स्वेद { [लल्हाटी] } :

तंव तिया रुक्मीणी यादवरावो श्रीकृष्णु देखिला
 { [थार्टी] } : ॥७९॥

रुक्मीणी पाहावेया तीन्ही लोकु आले :

भीमकी देखौनि क्षेत्री वीकळ^२ गेले^३ :

हरीयलीं चैतन्य(न्यें) नाथरायें यका हातीहूनि गळति हातियरें :

स्तवीती ब्रह्मादीक जवळी^२ पातले वसुदेवा कुमरु : ॥८०॥

वेगवतर { [पुढें] } पातले मुरारी :

रथावरि वाइली वेगीं भीमकाची कुमरी :

नीसानीं गगन गर्जे मेघडंबरीं { [छत्री अंधकारु] } :

घाली गोविंदा माळ ब्रह्मादीक देव करीती जयजयकारु : ॥८१॥

माळ घालितां बाळां श्रीकृष्णातं देखीयलें :

अमूर्त ब्रह्म कैसें मूर्तासि आलें :

प्रकटले परमानंद सजळ लोचन सदगद वाचा :

बोलती^३ कृपावंतें देवें आजि केलें^३ साच : ॥८२॥

माहादाइसीं गोवींदरावो धवळीं आइकवीले :

कृपानीधी श्रीप्रभु ब्रह्मकैवल्य :

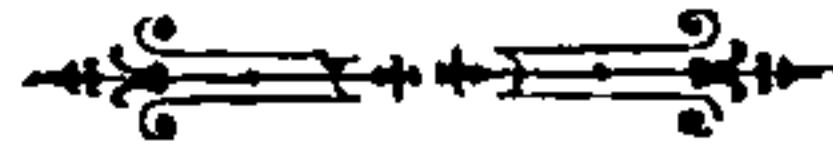
मायावेष धरुनी क्रिडा केली भूस्थळीं सारंगपाणी :

भक्तां कैवल्यदानी सर्वेश्वरु नागदेवाचा स्वामि : ॥८३॥

१ हें व पुढील कडवें यांची ब त अदलाबदल. २ वीव्हळ जाले
 व. ३ तेथ ब. ३ बोलीला कृपावंतु तें आजी देवा जालें जी ब.

धक्के

[उत्तरार्ध]

श्रीयेसहीत रथीं आरूढ श्रीचक्रधर :

नारद-तुंबर गाति मंगळचार :

भाट पढती ब्रीदावळी मेघगंभीर वाचा बोले जगंनाथ :

रखमीणी नेतां आम्हां कवण सौरे [सू(शू)र] क्षेत्री आड

ठाकत : ॥१॥

जयजय श्रीप्रभुगोवींदा : ॥ध्रुपद॥

हरीयेली रखमीण ऐसें आइकीलें सीसुपाळें :

ततक्षेणीं दळभारें सैन्य उठावलें :

धांवत-गर्जत पाठीं सैल्य दंतवक्र जरासंद वीर :

रायाची कुंवरी नेसीं न वीचारीत राहे कृष्णा थीर : ॥२॥

परतले यादव कवण साहातु असे घाओ :

क्षेत्री खळबळीले देखूनि श्रीकृष्णराओ :

जरासंदें पाचारिलें कान्हा मज भेणें वसवीसी गीरी :

रामु म्हणे लाज नाहीं पळविलेति वेळां सतरा जन्ही : ॥३॥

क्षेत्रीयांचा^१ रावो बळभद्र कोपला :

चैद्यां मागधा वीरा पळ सुटला जरासंदा सीसुपाळा :

१ या व पुढील कडव्यांची कत अदलाबदल झाली आहे.

ते संबोखीत बोलें अजीता नंदा कुमरा :

एक वेळ प्राण राखें सांडें अभीमान [जन्ही] जीतलें वेळां
सतरा : ॥४॥

जुंझें बळीभद्र जैसा प्रळयाचा काळु :

सुभट रणासि आणियेले न लगतां वेळु :

रायाचा रावो सर्वेस्वरु वीजया होइं रथीं :

पढीजतु भाटीं गजरथ—अश्वथाटें त्यांचीं जीणौनि लावीयेले.
देवा हातीं : ॥५॥

कोपें रखमीया म्हणे कृष्णा मातें साहे :

न संडीसी रखमीणी (तरि) न पळ मागुता न जाये :

वरीषत सरजाळीं पटखळीला गोवीदें रायें :

वीरथ करूनियां शस्त्रें छेदीलीं यकेंचि घायें : ॥६॥

सैन्य सांडूनियां रखमीया पळाला :

तंव देवें सारथी थीरु जो केला :

बांधीला रखमीया शस्त्रें वस्त्रें हीरतिलीं तया वीरा :

अर्ध मीसी भादरूनि अर्धभार्गी जें केलें क्षउर : ॥७॥

वाताहतें पत्रें तैसी भेणें रखमीणी :

राखा देवा यातें म्हणौनि लागली श्रीचरणीं :

तंव श्रीकृष्णरावो हांसोनि बोलीला :

तुमचा बंधु म्हणौनि सुकीचि^१ ओघमानु केला : ॥८॥

दीनवदन बंधु देखोनी मनीं करी खंती :

रामु म्हणे देवी तुम्हीं तरि जाणती :

काह्याचा सत्रु-मीत्र माइक अविद्या हे आपण :

तंव भीमकी संतोसली तिपां नमीले राम-कृष्ण : ॥९॥

रामु म्हणे सोडा यातें पाठवा माघारा :

नेसावया दीधलीं वस्त्रें देवें भीमकाचेया कुमरा :

ज्ञणें लाज धरीसी मनीं सालेपणें तुजसी केला बाकरु :

दीधला कंठीचा हारु प्रीये वचनीं बोलीला सर्वेस्वरु : ॥१०॥

तंव भीमका पुढां यक जाणवीति मातु :

रखमीणी हरुनि श्रीकृष्णरावो असे जातु :

पुरला मनोर्थ त्यासी जीवीं बहुत आनंदु :

धन्य ते बाळा माझी जिया वरु लाधला गोवींदु : ॥११॥

सकळै आइतीसी पाठी चाले भीमकु :

माहादेवीं^१ भेटले यादवटीळकु :

दर्शन घेउनी सीरावरी धरीयले श्रीचरण :

अपराधा क्षेमा कीजो यादवराया कृष्णा आलों तुम्हां शरण :

॥१२॥

भीमक विनवी अवधारा हृषीकिशा :

माझीय राउळीं अभीशेष(ख) :

पढीयेसी यादवांसहीतु बौलां बैस तूं द्वारकेराया :

उधरीं सोमवंसु रखमीणीप्रसादें अनेर्घा^२ पायां : ॥१३॥

मानवले देवो भीमकी रायें नेली राउळां :

मग पाठवीलें श्रीकृष्णरायासी मूळ :

मंडपाची रचना हरीषें करी वीस्वकर्मा विंदानीं :

वैकुंठाहनी बरवी दीसे जेथ प्रणुं यति सारंगपाणी : ॥१४॥

स(छ)त्रीं सुखासनीं बाळा करीं परीयेळ :

तुरयां गजरीं जाती श्रीकृष्णरायासी मूळ :

गर्जीं आरूढ राणे राये मंत्रुी मंगळचारी वाद्यंत्राचे घोष :

वन्हाडां बैसका पाये प्रक्षाळूनी तळीया उचलुनी पुस्पें

फळें तांबोळें वीशेष : ॥१५॥

श्रीकृष्णाचीया मातांसी सुवासिनी सखीया परीमळिति :

रांवीयेले^१ पाए येकि मळिवट रेखीति :

हीरेयांचे^२ दांडे कनककंचोळी :

कस्तूरीजवादि पानें पोफळें पाटोळें तयां वरमायां उचलुणि

केली^३ : ॥१६॥

न्हाणें करीति नारी श्रीकृष्णा परम पुरुषा :

वेदध्वनी मंगळचारी वाद्यंत्राचे घोष :

करचरण पोखीती नारी होतसे अमृताचा वरीसावो :

एकि आर्लिंगन चींतीति यकी चीत्रीस्ता होउनी पाहाती

श्रीमुखभावो : ॥१७॥

वेधीएले^३ जन श्रीकृष्णें कैवल्यनाथें :

पाविले परमानंद दृष्टीपार्ते :

१ कत यापुढें 'सुरंग रंगीयेले' हे शब्द जास्त. २ कत या ओळी अशा आहेत:—हीरेयांचे दांडे कनककंचोळी कस्तूरीजवादि सुगंधें पुस्पें फळें तांबोळें : तथा वरमाया तळ्या उचलुनि केली मुक्तामाणीकाचे दांडे गोमेद पद्मराग रत्नखचीत मेखळा : ॥ ३ कत हें कडवें नाहीं.

व्यापारु करुं वीसरलीं तव गर्ग म्हणे कीजे वेगवेगु :
 मुगटीं कळश ढळति मग वोवाळीला नोवरा श्रीरंगु : ॥१८॥
 पीतांबर देवो नेसले सोनसळा :
 कौस्तुब कंठीं कस्तूरीचा मळिवट रेखीला :
 देवें मकरकुंडलें श्रवणीं झळंबुकें धरीया :
 बासींगीं पद्मराग पार्यातकें माथा भरीया : ॥१९॥
 पन्हरयाची सरळें देवो लेइला हातीं :
 आंगोळियांसि मुद्रिका उधांती :
 सुंदराचा रावो चरणीं तोडरु वरि मीरवते वांकिं :
 बोलति सकळै जन परब्रह्म अवतरलें मर्त्यलोकीं : ॥२०॥
 तिक्षण सतार तरळ नएन दृष्टी सरळ सुप्रसन्न :
 मुखश्रीया देखोनी निवताति जन :
 सर्वांगांचा मेळावा अद्भुत कृष्णु लावण्यसंपती :
 तो केवि वर्णावा जेथ मन वाचा नीवर्तलीया स्तुती : ॥२१॥
 राम-कृष्णु गजस्कंदीं आरूढले :
 सकळै यादव घोडी[यां] थाटीं वळघले :
 ठाईं ठाईं पेखणीकें गाति आदिपुरुषरावो :
 देखूनी ब्रह्मादीक करीति पुस्पवरीषावो : ॥२२॥
 सुवर्णकळस(श) हीरे-माणिकीं जडीयेला :
 चंद्रवदना बाळा सुभद्रा धरीयेला :
 नवी परी लेणयांची हरीषें लोण करी देवकीमाता :
 बोलति सकळै जन धारी बहीणि हे जगनाथा : ॥२३॥
 मेलीकारें^१ नाचती सुभद्रेचे गानीं :
 आंगवणा करवीली राम-कृष्ण—बहीणीं :

बाळा प्रौढा मुग्धा सर्वे जैसी होये अनंगाची सेना :
 पुष्पपलकी^१ कृष्णरावो सुरवरीं व्यापिलें गगन : ॥२४॥
 श्रींगार करुनि येस्वदा—देवका—देवी सुखासिनी :
 साटि लक्ष दांडीया तयांतु बैसती सुवासिनी :
 सर्वासी देवांगें चांगें अनेकापरीचे अळंकार :
 ओळी हार सीरीगीरी छत्रं चवरें ढळती पुढां :

श्रीकृष्णरावो यादवां वीर : ॥२५॥

प्रणुं बीजें केलें देवकीचेनि कुंवरे :
 नारद नाचे पुढें परी करें :
 नीगम ब्रह्माओ करीती सनकादीक देव स्तवीती अनेकेपरी :
 पंचम शद्धीं मंगळचारी भीमका घरीं प्रवेश राज्या हरी :

॥२६॥

वन्हाडीयांसहीत वर पातला मंडपाचीया द्वारा :
 वरमायां—वहुमायां वरु वोवाळीला :
 देखूनी श्रीकृष्णरावो नीन्हां वीस्मीत भीमकीची माता :
 उतरी नींबलोण (म्हणे) बीजया होइं श्रीजगंनाथा : ॥२७॥
 श्रीकृष्णरावो देखूनी सकळा जाला उछावो :
 वरुमायां घडीया घाली भीमकुरावो :
 म्हणे माये बळिये पाए देवकी रोहणी सुभद्रा चाले रळीया :
 मधीं नंदाची राणी रत्नखचीत सीरीगीरीया त्यावरीया : ॥२८॥
 वरां वरमायां दीन्यें घातलीं आसनें :
 सकळा यादवां बैसों दीघलीं सीहासनें :

बन्हाडीयां पाये प्रक्षालुनि तळ्या उचलुनि पुस्पें तांबोळें

सन्मान केला :

यावरी भीमकें रायें श्रीकृष्णा मधुपर्क आदरीला : ॥२९॥

पदकें कुंडलें मुक्तांचे हार आणिएले :

अनेक अळंकार भीमकें गोविंदा लेवविले :

श्रीयेचें परमधाम क्षीरौदक नेसले मुरारी :

तें रूप केवि वर्णू मदन भुलला तेथ काइ वानुं नरनारी :

॥३०॥

मधुपर्का भीमकें आर्चीले जगंनाथु :

कर जोडुनि म्हणे बीजें कीजो जी मंडपाआंतु :

हात धरुनि गर्गाचा सीरां बळभद्र-वशूदेव-उग्रसेन-

उधवार्जुन :

सुरवरी अस्तव्यमान गौरीहरा पैठा नंदा नंदन : ॥३१॥

गजंबु वारीला घडीयेजवळा प्रजापती :

हातिवयासी सावीत्री कमळा गंगा पार्वती :

वसीष्ट म्हणे सावधान ब्रम्हेनी वोंकार मंत्रें पा(प)ट फेडीला :

रखमीणी-श्रीकृष्णां एकमेकां सेवासंमधु जाला : ॥३२॥

लज्ज लागलें सकळां जाला आनंद :

अपसरा नृत्य करीती गीतीं गाति गोवींद :

जयेजयेकार प्रवर्तले भेरी-नीसानी गर्जनाए गगन :

हर्षत भीमकु श्रीकृष्णादेवा करी कन्यादान : ॥३३॥

नंद वसुदेवो उग्रसेन येखदा देवकादेवी येती :

श्रीकृष्णारायाचीए राणीये अळंकार वाती :

अंदु पाएवटे पागुडे पदकीं सांखळीया हीरे झळकती
 साता आंगांचें लेणें :
 परीयेळ भरुनि बाळे हातीं लावीयेले रायें उग्रसेनें ॥३४॥
 आंगुळीये रुखमीणी धरुनी देवो होमासां आले :
 बहुवर देखूनी जग क्षोभ पातलें :
 न नीगे मागुती दृष्टी रूपें अनुपम्य देवकीनंदन :
 त्यातें ओवाळुनी कोडीं येकी सांडीजे मदन : ॥३५॥
 होम सारुनी सभा पूजीली उग्रसेनें :
 जें जो मागे त्यासी तें दीधलें सन्मानें :
 रुषी-देव आर्चूनी देव बौलां चढले श्रीयेसहीत :
 अहेवाचे मंगळचार वीप्तीं उछाएं आदरीले मंत्र : ॥३६॥
 रत्नखचीत पार्टी बैसले बहुवर :
 देवकीयेजवळी सकळै वीद्याधर :
 कनकदंडे चवरे वरी वीजने जाणवीती सुरांगना बाळीया :
 आरतीया नींबलोणें वोवाळीती भीमकाचीया अंतौरीयाः ॥३७॥
 पन्हरयाचीं ताटें अनुक्रमें टेवीलीं :
 लेहें पेयें चोखें खाद्यें चतुर्विधें अन्नं वन्हाडीयां ओगरीलीं :
 पन्हयां साखां कुशंबीरीं अनुपम्य सवादु :
 श्रीकृष्ण-रुखमीणी आरोगीती प्रसादु मागती उधवदेव-
 नारदु : ॥३८॥
 चंदनें कापुरें वीडे दीधले बहुवरा :
 उग्रसेना राया आणि सकळै परीवारा :
 अनेकेपरीचीं पात्रें देवरायासी वीनोद करुनि रीझवीती :
 पंचांग पसाए देउनी जनवासयासी बोळवीत जाती : ॥३९॥

च्याही दीस भरले वडील उछायें :
 भांडारी हाकारीले उग्रसेनें रायें :
 काढीलीं देवांगें चांगें सुरंगें उधवदेवो पाळाती :
 सांतीपाटी मंगळाचारी श्रीकृष्णा राणीयेसी साडे जे वाती :

॥४०॥

दी(द्वी)पोदी(द्वी)पीचीं पाटोळीं भरीया :
 फोडीली कडवसी काढीलीया घडीया वरमायां वाइलीया :
 देवकी रोहणी सुभद्रा रळीया चाले :
 मधीं नंदाची राणी जीया श्रीकृष्णरावो उसंगीया धरीले : ॥४१॥

गौरव वीस्तारीला वैदभेस्वरें :

माणीकीं खचीत मुडे-मफौरे :

एरणी सोनयाचीं पदकीं साखळियां हीरे झळकळीता :
 वाइलीं देवांगें चांगें गौरवीलीया श्रीकृष्णाचीया माता :

॥४२॥

रामा-श्रीकृष्णां वाइलीं पीवळिं पीतांबरें :

सकळा यादवां नेसों दीधलीं वैदभेस्वरें :

बन्हाड सत्कारीलें रायें उसंगीए सूदली ते कुंवरी :

नंदा-वसुदेवा-उग्रसेना-यस्वदा--देवकीचे पाय माथा धरी :

॥४३॥

बतीसा वाटीयांचे वीस्तारीले परीएळ :

सूवार आणित्ती बोनें वीस्तारीती नारी कुशळा :

यादवां-पांडवां पांती धुरे वैसला श्रीचक्रधरु :

सानंद सकळै जन वर्णुं नेणाजे तो अवसरु : ॥४४॥

पडताळीती पाक पन्हीं वाढीती कालणें :
 उधवदेव—नारददेवेसीं मीळती खुणें :
 करस्थळीं भीमकेसीं रळीया करीती आरोगणें :
 सीतळें जळें सपरीमळें गुळुळे करूनी दीधले चंदनें : ॥४५॥
 चदनें—कापुरेंसीं सकळा वीडे दीधले :
 बहुवरां उग्रसेनें रायेंसीं भीमकु बोले :
 जन्म माझें सुफळ जालें सर्वेस्वर मज जोडले दानार :
 वर्णीतु यादवांथें कुळीं जन्मला श्रीचक्रधर : ॥४६॥
 भीमकु वीनवी अवधारा जगंनाथा :
 सकळै राज्ये कीजो आपुलीया हाता :
 मी ताटकाढा होउनी असैन हो वीखपती :
 बोलती श्रीकृष्णरावो भुंजा राणीव आमची होती : ॥४७॥
 वरातेंसी रायें केली आइती :
 पाखरीले वारु रथ संजोगीले गुढरीले हस्ती :
 पहुपर्की श्रीकृष्ण—रुखमीणी छत्रीं—सुखासनीं अंतुरें
 कुंवर—कुंवरी :
 भीमकु चाले परीवारेंसीं जय—वाद्यंत्रें तुरे गौ भेरी : ॥४८॥
 मेदनी कांपे भारें सूर्यो न दीसे [छत्रांचेनि] अंधकारें :
 सैन्यें चालेती श्रीकृष्णारायाचीं अपारें :
 दुंधभीनाद आइकौनि त्रीभुवन यत असे दरुसना :
 देखोनी श्रीकृष्णरुखमीणी जग पावतुसे परम^१ साधना : ॥४९॥
 पेणोवेणा श्रीकृष्णरावो भीमक आले :

द्वारका देखूनी सकळै हर्षांत जाले
पांची पेरोज हीरे माणीकें कनक पौळी सुसा
चातुरदक्ष बनें रभ्यें तेथ मेलीकार राजया अच्युता ॥५०॥

गुढीया-तोरणें द्वारकें तिच उछावो :

वीशेषें श्रीरखमीणी प्रणुनि आले श्रीकृष्णरावो :

कुंकुमाचे सडे मुक्तीचौक तोरणें मखर :

द्वारका नव्हे ब्रह्मविद्यातेजें लोपलें चराचर : ॥५१॥

जालें अस्तमान भीमकें केली मूळरचना :

श्रींगार करुनि दांडीया चढलीया अंगना :

यादव अरूढ गज-वारीकां छत्रां-सीरीगीरीयां बंचालु

दीवीयां नाहीं अंतु :

वाद्यंत्राचा घोषनाद नारद-तुंबर गीतीं गोवींद आइकि-

[वि]तु : ॥५२॥

देववृंदे रुषीवृंदे गीतमंत्रध्वनी :

गाजत-वाजत आले जेथ रावो श्रीचक्रपाणी :

वन्हाडीया पाये प्रक्षाळूनी पुस्पां तांबोळां [सन्मान केला] :

भीमकीचिये माते कुंकुम-कस्तूरी लावीति तीया बाळा : ॥५३॥

जातिजुती पानें पोफळें परीएळीं पाटोळीं :

भीमकीचीये मातेसीं उचलणी केली :

मुगतां-माणीकांचे दांडे गोमेद पद्मराग माणिकें उघांती :

श्रींगार श्रीकृष्णां-रखमीणीये देउनी [पार्यातकें] मुगटीं ओळ

गविती : ॥५४॥

वन्हाड चालीलें नगराभीतरीं :

गुढरीं अरूढ श्रीयेसहीत मुरारी :

चवरें वरी कनकदंडे सीरीगीरीं छत्रां नाहीं सेवो ? :
 द्वारकेची रचना देखूनी नीऱ्हां वीम्मीत भीमकरावो : ॥५५॥
 बहुवर पाहावया तीन्ही लोक आले :
 माडी धवळारीं यक वीमानीं बैसले :
 श्रीमंत श्रीचक्रधर द्वारकेचा राणा :
 सुंदर गोपीनाथ देखूनी पारुखलें नक्षेत्रांचें भ्रमण : ॥५६॥
 गौरा स्यामा रामा करीती आश्रवणी :
 नगरु-अस्त्रीया बोवाळीती मृगनयेनी :
 जयेजए शब्दीं म्हणती देव पुस्पवरीषावो करीती :
 श्रीकृष्णा पाहावेया व्याकुळा सुरांगना खणौखणीं वीमानीं झेंपा
 घालीती : ॥५७॥
 रुषी-सुर-सीध-सर्वे यु(यो)गीय-भगत :
 आनंदें जयजय म्हणती श्रीगोपीनाथा :
 जएजए माएसी परा सर्वातीता सकळांचीया नीजधामा :
 अच्युता परमधामा ऐसें अस्तवन करीती सकळै जन : ॥५८॥
 समुदायें पेखणी तेथ सारदा मुखरणी :
 कांना(न्हा) मना सुहावना रावो गाती श्रीचक्रपाणी :
 भेरी-नीसानें संखाचीया धवनीं नीगम ब्रह्मावो करीती :
 देव पातले माहाद्वारा तेथ देवकीजननी करी आरती : ॥५९॥
 नीज भुवनीं प्रवेश रखमीणी-मुरारी :
 देवकीयेचां उसंगा राएं सुदली ते कुंवरी :
 कनकघना न्हाणियेली तीयें बाळें पाजीयले घीर्वदे :
 तुझा पती गौळी देवी ऐसे वीनोद तेथ केले नारदें : ॥६०॥

श्रीयामंडपीं सीहासनीं श्रीकृष्ण - रखमीणी :

वीप्र मंत्र म्हणती वोवाळिती सकळै सुवासीनी :

काढीलीं देवांगें चांगें नेसों दीधलीं भीमका परीवारां :

पदकें कुंडलें मुद्रीका देवें दीधले अनेक अळंकारा : ॥६१॥

अडणीया पडीघे रत्नखर्चाते परीयळ :

सूवार आणीति बोणीं वोगरीती नारी कुशळा :

चहुंमती पाक केले दृती^१ कापुरें दीधले वास :

श्रीकृष्ण-रखमीणी आरोगीती देवकी नींबलोण

करी श्रीजगननिवासा : ॥६२॥

जालीं आरोगणें चांगें आणीलीं बांवनें :

भोरी केली श्रीकृष्णा जगजीवना कस्तूरीचंदनें :

सकर्पुर्णें वीडे दीधले भीमका आणि सकळही परीवारा :

रळीया करी ब्रह्मपुत्र वीडीया देतु असे श्रीचक्रधरा : ॥६३॥

कल्पतरु चींतामणी कामधेनु :

सकळै ओळगती श्रीकृष्णारायाचे श्रीचरणु :

तेथची रचना काइ सांगों व्यापारती इंद्रादीक लोकपाळ :

ब्रह्मा-वीष्णु-माहादेव चवरें जाणवीती देवकीचीया बाळा :

॥६४॥

यादव - पांडव-माहामुनी - रुषी-देव :

सकळै करीती श्रीकृष्णा चरणांची सेवा :

देखूनी भीमकारायासी बहुत उछाओ मनामाझारी :

ब्रह्मादीकां दुर्लभ त्याचें अर्घ अंग पातली हे कुंवरी : ॥६५॥

मत्तुकी-रुक्मिणी-स्वयंवर

कांसे बीतांबरु कंठी कुंदमाळा :

कांतु शोभे सांवळा : रुक्मिणीचा : ॥१॥

खांदावरि कावडि पडिभरें चालतु :

तो खेळे वनांतु : दत्तु सए : ॥२॥

गावो द्वारावती गोमतीए प्रांतीं :

गोदरीयें क्रीडती : चक्रपाणी : ॥३॥

घावो देउनि अवीधे घाली नीज पदीं :

खेळे कृपानीधी : रिधपुरीं : ॥४॥

चांपेगौर कांती चांपयाच्या हती :

चांपौलीं साजती : चक्रपाणी : ॥५॥

छेदूनी दैत्यवन छपन कोडीं वीरीं :

येदुरावो राज्य करी : द्वारकेसी : ॥६॥

जंमली लक्ष्मी भीमकाचां घरीं :

रुक्मिणि कुमरी : भाग्यवंत : ॥७॥

जाणौनि कीर्ति दूरी भीमकाची थोरी :

आले पै नागारी : कौडन्यासी : ॥८॥

जंबुदीपी रायें *वाणितां आदरें :

मुरारी कीन(न्न)रें : वर्णियेला : ॥९॥

जाँली पाठवणी तोखौनि रुक्मिणी :

दीधली वोवाळणी : कीन्नरासी : ॥१०॥

जाणौनि भीमकें रुक्मिणीचा भावो :

वरु कृष्णदेवो : मानीयेला : ॥११॥

जरुपौनि रुक्मियें वारीला गोपाळु :

वरु सीसुपाळु : मानवीला : ॥१२॥

जाली नीष्टा स्थानीं सीणली रुक्मिणी :

हृदइं चक्रपाणी : स्मरीएले : ॥१३॥

जाली अवस्ताभूत भीमकाची बाळा :

वीप्र मूळ गोपाळा : पाठवीला : ॥१४॥

जाँतली त्रिशिखरें शोभा अमरावती :

पातला द्वारावती : वीप्रराजु : ॥१५॥

जाला पै प्रवेशु राउळीं सुदेवासि :

देखीला हसीकेसी : यादवेसीं : ॥१६॥

जाली भेटी वीपें घातलीं लोटांगणीं :

वेळोवेळां चरणीं : लागतुंसे : ॥१७॥

जाणौनि ततक्षेणीं वीसर्जली स्थानीं :

वीप्र सांघे वीनवणी : रुक्माइची : ॥१८॥

*जन्मदान तुज देइन चक्रवर्ती :

राखे शरणागती : जीवीत नाथा : ॥१९॥

जीवपती ब्रीदें पढवीसी जर्गी :

भेटि देउनि वेगीं : नेई मज : ॥२०॥

* रत हें कडवें नाही.

*जाणौनियां देवें भीमकीची अवस्ता :

वेगीं अरुढले रथां : सुदेवेंसी : ॥२१॥

जाणवीति गुप्त बळभद्रा वृतांतु :

नीगाला त्वरीतु : कृष्णरावो : ॥२२॥

‡जालें येक पणें माझारिसोरटि :

रामकृष्णां भेटि : प्रेमभावे : ॥२३॥

‡नवसा सीसुपाळां माडीं धवळारीं :

नृपमेळा नगरीं : उतरला : ॥२४॥

जाउनी वीप्र पुढां जाणवी रुक्मिणी :

पातला चक्रपाणी : भीमकीये : ॥२५॥

‡जाली संभ्रभीत हरीखें निर्भर :

वस्त्रें अलंकार : दान वीप्रा : ॥२६॥

जीवदान त्वां दीघलें वीप्रा मज :

मी नव्हें कहीं तुज : उतराई : ॥२७॥

‡^{१ २}जाणावेया वैरी जरांसंदु समरीं :

बीजें केलें मुरारी : कौडण्यासी : ॥२८॥

झळकती झलरी झेंपावती टकें :

देखौनि मनीं शंके : सिशुपाळु : ॥२९॥

‡^{१ ३}झनानीति जेंगटा घंटा येकीदाटा :

पुढां चाले थाट : कुंजरांचे : ॥३०॥

‡येतु चक्रपाणी तुरांचां गजरीं :

* रत हें कडवें नाही. † मांडवीं र. ‡ हें कडवें रत नाही.

ते निहे अंबरी : उठीताति : ॥३१॥

येत्रे येक नादे गर्जती अमरे* :

तेणे मेरुशीखरे : कांपताती : ॥३२॥

† टाळ घोळ वीणे टमक वाजती :

रथी वारु चालती : पवनवेगी : ॥३३॥

†^{१४} टाकीले नगरु तुरांचे गजरु :

पातले जाळीकारु : भीमकाचे : ॥३४॥

६५

ठीकांचां भद्री उभी ठाकौनि रुक्मिणी :

पाहे चक्रपाणी : वल्लभाते : ॥३५॥

ठीकलग ध्वजु रथु माणीकीं शोभतु :

वीप्र असे दावीतु : भीमकीयेते : ॥३६॥

डोळस सांवळा देखे भीमबाळा :

मेघडंबरीं नीळा : कृष्णरावो : ॥३७॥

डोळे अश्रुजळीं देह न संभाळी :

झेंप तीये वेळी : घालूं पाहे : ॥३८॥

†^६ ढाळें रथ चाले ढळती कनकदंडे :

पालव छत्रे प्रचंडे : सीर्वताति : ॥३९॥

ढोल नीसान वाजती काहळा :

जनु पाहे सांवळा : कृष्णदेवो : ॥४०॥

नरनारी नगरीं पाहाती येकदाटी :

भीमु आला भेटी : कृष्णाचीये : ॥४१॥

नानावीधें वस्त्रें भूषणें अनेकें :

वाइली भीमकें : कृष्णराया : ॥४२॥

स्तवीत भीमकें घातलें लोटांगणीं :

दीधली पाठवणी : कृष्णरायें : ॥४३॥

^{१७}
तुरंग गजरथ तुरांचां गजरीं :

जाला अंबिकापुरीं : मेलीकारु : ॥४४॥

थाटें चहुंकडे थोकलीं असोसैं :

वीणें गुढर दुसैं : घालीताति : ॥४५॥

थीरावलीं सैन्यें राये मंडळीक :

वोळगती येक* : कृष्णराया : ॥४६॥

^{१८}
देउनी रुखवत सर्वें सखीजनीं :

वीप्र रुक्मिणी : पाठवीला : ॥४७॥

देखौनि प्रस्तुतिं बोले चक्रपाणी :

उचीता रुक्मिणी : न चुकेची : ॥४८॥

धरूंनीयां हातु उधवासहीतु :

उठीले जगन्नाथु : अरोगणे : ॥४९॥

धन्य पंडुपुत्र यादव समस्त :

नीगाले परीवारीत : रामकृष्ण : ॥५०॥

^{२०}
नानावीधें अन्नं वीचीत्रा चोवणी :

वाढीती सखीजनी : यादवांसी : ॥५१॥

नाहीं शाखां अंतु पन्हयां कालना :

अरोगीतो राणा : कैवल्यचा : ॥५२॥

* एकएक र. † प्रत्रडी र.

पाहाती बाळा येकी करीती नींबलोणा :

जाली अरोगणा : रामकृष्णा : ॥५३॥

^२ पॅरीयेळ देउनि दीधली पाठवणी :

वस्त्रें अलंकार लेणी : देउनीया : ॥५४॥

* फोडी देउनि येकी देताति वीडिया :

चरणी सावळीया : लागताति : ॥५५॥

* फुलें तुरंबीती मोगरीं जाइया :

बासीगें नोवरेया : बांधिताति : ॥५६॥

बाळा प्रौढा सुग्धा पाहाती वेळोवेळां :

नीगालीया राउळा : भीमकाचां : ॥५७॥

बुद्धिमंत देवो पुसती वीप्रासी :

हरावें रुक्मिणीसि : कंवणेंपरी : ॥५८॥

भीमकी येइल यात्रेसी अंबीके :

हरावी कौतुकें : देवराया : ॥५९॥

† भीमकी सखीयांतें पुसे तुम्हीं कुशळा :

रूपें गुणें सांवळा : सांघा मज : ॥६०॥

^{२ ३} मालवल्या बुधी नाठवे विचारु :

सर्वांगें सुंदरु : कांतु तुझा : ॥६१॥

मनं वेधीयेलीं रूपाचेंनि भरें :

त्रैलोक्यसुंदरें : सांवळेनि : ॥६२॥

^{२ ३} येदुरावो सखीजनीं वर्णीला वीशेष :

सर्वांगीं सात्वीक : भीमकीये : ॥६३॥

* रत या दोन कडव्यांची अदलाबदल † रत हें कडवें नाही.

^{२४}यादवांचा सखा भक्तांचा कैवारी :

नुपेक्षीसि हे थोरी : असे जीवी : ॥६४॥

रूपें गुणें सृष्टी न पवीजे कहीं :

मज पाडु नाही : गोवीदेसी : ॥६५॥

^{२५}रात्री जाली* देवा मादनें मंगळी :

वेदध्वनी राउळी : गोवीदाचां : ॥६६॥

^{२६}लावण्यनीधान कांती इंद्रनीळा :

नेसला सोनसळा : मालगंठी : ॥६७॥

ललाटी अर्धचंद्र कंठी येकावळी :

झळंबुकें कपोळी : बींबताति : ॥६८॥

वाजीनल्या भेरी नीसान लागलें :

रथीं अरूढले : रामकृष्ण : ॥६९॥

बाणीजतु भाटीं छत्रां येक दाटी :

मीरवे जगजेठी : यादवेसी : ॥७०॥

^{२७}सखीयांसीं भीमकी नीगाली अंबीके :

देखौनि पारके : व्यग्र जाली : ॥७१॥

सांवरली सैन्यें देखौनि गोपालु :

मागध सीशुपालु : सर्वभावें : ॥७२॥

^{२८}सो(षो)डसीं(षीं) पूजीली रुक्मिणी अंबीका :

वेगी येदुटीळका : भेटि करी : ॥७३॥

* पाहीलें (रुक्मीनें) र. † रत ६८वें कडवें प्रथम येऊन पुढें रतील १११ वें कडवें येतें व हें ६७ वें कडवें त्यानंतर येतें. ‡ रत या कडव्यांची अदलाबदल व त्यांच्यामध्ये ११६-१२३ कडवीं येतात.

खुंगा वीप्रु दावी धरुनि रुक्मिणी :

हा देखै चक्रपाणी : कांतु तुझा : ॥७४॥

स्वेत वारु रथीं गरुडध्वजीं असे :

मेघडंबर दीसे : कृष्णराया : ॥७५॥

* सात्वीक दाटले डोळे अश्रुपातीं :

दुरुनि श्रीपति : जुहारीले : ॥७६॥

हस्तीचे भार थोकले असीवार :

संखनादें अंबर : गर्जतसे : ॥७७॥

हंसांगती देवी चाले ते रुक्मिणी :

पातले ततक्षेणीं : कृष्णरावो : ॥७८॥

लीळावसें करु देउनि मुरारी :

रथीं वाइली कुमरी : भीमकाची : ॥७९॥

लागौनि श्रीचरणा देखतां सकळां :

रुक्मिणी गोपाळा : माळ घाली : ॥८०॥

^{३ १}क्षेत्री उठावले हरीली रुक्मिणी :

घसरे सैन्यें दोन्ही : भीडीनलीं : ॥८१॥

^{३ २}क्षिती कांपे सुर पाहाती अंबरीं :

जींतीएले वैरी : रामकृष्णीं : ॥८२॥

^{३ ३}आइकौनि रुक्मीया कोपें धावीनला :

मगां धरुनियां बांधला : ध्वजा स्तंभीं : ॥८३॥

आलासि रुक्मिणी सोडउं[‡] सर्वथा :

भादरीला माथा : रुक्मीयाचा : ॥८४॥

* रत हैं कडवें नाहीं. † तो वीवस्त्र र. ‡ न संडी र.

इक्षितु सर्वज्ञ हांसौनि रुक्मीयां :

तं व रामु म्हणे मेहुणेया : मानु केला : ॥८५॥

इंद्र चंद्र ब्रह्मा मीळौनिया (सुर—)सृष्टी :

करीती पुण्यवृष्टी : कृष्णावरी : ॥८६॥

उधरीले जीव लीळा परोपरी :

वैरीया मुक्ति मुरारी : पाववीले : ॥८७॥

*उठती नाद अंबरीं तुरांचां गजरीं :

बीजें केलें मुरारी : सोरटासिं : ॥८८॥

उभवीले डेरे दुसे देवोनिया :

सोहळा येदुराया : मांडीयेला : ॥८९॥

उत्तम रुषी राये भीमकादि आले :

वन्हाड मांडीलें : आनंदेंसी : ॥९०॥

उटीती भीमकीये सुंदरी :

पांचा कळसींवरी : न्हाणीयेली : ॥९१॥

उधातु क्षीरोदक कांसे वेढीयेला :

परीवंटीं शोभला : रुक्मिणीचां : ॥९२॥

उदीत कांचोळी लेइली रुक्मिणी :

ठीकलग लेणीं : प्रभा फांके : ॥९३॥

उत्तमे कांकणें अंदु पायेवटे :

लेइले वरवंटें : मीरवताति : ॥९४॥

उत्कंठीं हार अनेक अलंकार :

त्रैलोक्यसुंदर : वेधीयेले : ॥९५॥

* रत ८८ ते १०७ हीं कडवीं नाहींत. † द्वारकेसी र.

उदरें वागा केला श्रीजगमोहनु :

से(शे)षु नेणे वानूं : सहश्र मुखें : ॥९६॥

उत्कर्षे येउनि भीमें मंडपासी :

लज्ज(म) ह्दसीकेसी : लवीयेले : ॥९७॥

उद्भवली ध्वनी वेदवाजांत्राची :

वरातु वधुवराची : मीर्वतसे : ॥९८॥

उन्मत्त मातंगी मीरवे वधुवर :

चालती मोगर : चातुरंगी : ॥९९॥

उत्तम वरात द्वारकेमाझारी :

वोवाळीती नारी : नागरीक : ॥१००॥

उतरले वधुवर मंडपीं वीनोदें :

वोवाळीला आनंदें : देवकीया : ॥१०१॥

भेटलीं वसुदेवो-देवकी वधुवरां :

आनंद सुरवरां : तीहीं लोकीं : ॥१०२॥

टाळघोळ तुरे वाजतां सुरवरीं :

पुष्पवृष्टीं हरी : पूजीयेला : ॥१०३॥

चालीले वधुवर पाठउनि लोकां :

येकांतीं प्रेमसुखा : रुक्मिणीसी : ॥१०४॥

देउनि आलींगन अनुभवीलें सुख :

रतीचा वीशेष : तेची जाणे : ॥१०५॥

बोतवर सुख तारुण्याचा भोगु :

जाणे तो श्रीरंगु : सृष्टीमाजी : ॥१०६॥

जालें हें संपूर्ण रुक्मिणीसवर :

मातृकी नागर : वीवीबंधी : ॥१०७॥

^३नांगदेवाचा स्वामी कृपेचा सागरु :

सेवासर्वेस्वरु : सर्वभावी : ॥१०८॥

*वाचीतां आइकतां देवाचें चरीत्र :

होती प्रेमपात्र : सु(शु)ध(द्ध)बुधी(द्धी) :

॥१०९॥

वाखाणीलें गीत माहादाइ कीं करीं :

देवा कृपा करी : भक्तिभावे : ॥११०॥

मातृकी-रुक्मिणी-स्वयंवरांतील जास्तीचीं कडवीं

[मूळांतील ज्या कडव्यांवर आंकडे दिले आहेत, त्यांच्या पूर्वीचीं तीं तीं कडवी र प्रतींतील समजावीं. जास्तीच्या कडव्यांपुढील आंकडे र प्रतींत लेच आहेत.]

१ श्रीदत्ता चक्रपाणी कृष्णा जी नागरा : श्रीप्रभुचक्रधरा : नमन माझे : ॥१॥ २ ज्ञाने प्रेमदाता आनंदाची मूर्ती : तो आला मायाव्यक्ती : जीवतार : ॥६॥ ३ छेदी भवमल अनादीचां कटु : यादववंसी गोवीदुं : प्रकटला : ॥८॥ ४ जनीं भाग्यवंतु भिम चक्रवर्ती : वीस्तारलि कीर्ति : देसोदेसी : ॥१०॥ ५ जीववी मदना लावण्यपुतळी : ते भीमकी सभे आली : सखीयांसी : ॥१२॥ जनक लक्षणे राएं आळुंगीली : मग बैसवीली : पालखती : ॥१३॥ जे जे अवएव तारुण्याचे भाव : देखौनि लेपीव : सभा जाली : ॥१४॥ जाली उपवर बोलीला भिमकु : वरु पहा वंसिकु :

* हें व पुढील कडवें रत नाहीं.

रूपें गुणें : ॥१५॥ ६ ज्याच्या रूपें गुणें त्रीलोकु ठेंगणा : तो द्वारकेचा राणा : येदुपती : ॥१८॥ ज्याचें येक रत्न माहासुरा दापी : ऐसा नाही प्रतापी : प्रभुवीण : ॥१९॥ जीऐ जोडे वरु माधव सुंदरु : तीचें जन्म राया थोरु : सृष्टीमाजी : ॥२०॥ जाणौनि हेतु रायाचा त्वरीतु : वरुमीषें आनंतु वर्णाएला : ॥२१॥ ७ जाये मनगती पवन ठेंगणा : त्या वारुवां चढौनि : चालीयेला : ॥२७॥ ८ जाउनि एकांतीं दीधली वीनंती : ते वाचीली श्रीपतीं : भावरूप : ॥३२॥ जए देवा स्वामी पूर्वकवीनंती : तुम्हां जी जीवपती : धाडीयेली : ॥३३॥ जीवेंभावे माझी राया चक्रवर्ती : वाचावी वीनंती : कींकरिची : ॥३४॥ जीणौनि सकळां प्रतापें भूपाळा : मी आर्तरूप बाळा : नेइं स्वामी : ॥३५॥ जैसीं सींहवाळें नेइजे जंबुकें नीर्बळें : तैसें जी सीसुपाळें : मातियेलें : ॥३६॥ जीव्हारीं लागों आला चैदकाळ : तो पळवी जी व्याळ : गरुडराजा : ॥३७॥ जीवें गीळूं आला चैद्यराहोकाळ : ते वारुनि गोपाळा : राख मातें : ॥३८॥ ९ जाण सुदेवा न येतां चरण : मीं त्येजीन प्राण : तुम्हांलागीं ॥४०॥ जीवेंभावे वीण जाणसी सर्वज्ञा : तरि पावें आर्तत्राएणा : झडकरी : ॥४१॥ जाणवी सुदेवो भीमजा-वर्तन : बोले जगजीवन : वेगीं चाला : ॥४२॥ जाणउनी श्रुता आणवीला रथु : सुदेवेंसीं आनंतु : चालीएला : ॥४३॥ १० जाणौनि वीरा लाविलें नीसाण : मीळालें येदुसैन्य : चातुरंग : ॥४५॥ जाणौनि दैत्यकुळ : राम-उग्रसेन : चालीले छपन्न : कोटी वीर : ॥४६॥ ११ जाला सैन्य मेळ चाले येदुपाळ : वेगां भीममंडळ : टाकीएलें : ॥४८॥ जावे-यां नीरोप : द्वीजें मागीतला : यदुरावो बोलीला : जावें पुढां : ॥४९॥ जातां गुढीयेसि द्वीज पाहे चहुंकडीं : उतरले वन्हाडी : देखीयले : ॥५०॥ १२ जन्मवेन्हीं ताता मीं तुझी कींकरि : म्हणौनि पायावरो : ठेवी माथा : ॥५४॥ जाला मज थोर तुझा उपकार : म्हणौनि सर्वेस्वर : देखीयला : ॥५५॥ १३ झळकतां खांदा देखौनि येदूची : अंतरे वैरी-यांची : कांपताति : ॥५८॥ १४ ऐसां वाद्यघोसीं यादवांचे भार : आले

सीघ्रतरः कौडन्यासीः ॥६१॥ १५ ठकाचे होउनि बोलति भूपाळः
 अनर्थासि मूळः वृष्णी आलेः ॥६४॥ १६ डोलतां उडीए धरुनिया
 हातींः वीप्र म्हणे ही न मतीः माये तुझीः ॥६७॥ १७ तथा
 पुसे देवो मेलीकारा ठावोः सांघे भीमकरावोः आंबीकापुरींः ॥७५॥
 १८ देवालागिं लाहे भीमकाचां तुरींः सुपाक नानापरीः कामवीलेः
 ॥७९॥ १९ देवराजा द्वीज म्हणे जी आनंताः करावें बीजें आतांः
 आरोगणेंः ॥८२॥ २० धुरा ठाकले आर्जुना उधवाः यादवांसीं माध-
 वाः पांति जालीः ॥८५॥ २१ परीमळें जाला गुळळा आनंताः कापुरें
 समस्तांः वीडे जालेः ॥८९॥ २२ भीमकीयेसी प्रसादु दीधलाः वंदुनी
 आरोगीलाः प्रीतिभावेः ॥९६॥ भीमकी मंदीरीं पुसे सखीयांतेंः रूपेंगुणें
 कृष्णातेंः सांगा मजः ॥९७॥ मनींचें जाणतां तुम्हीं वो सकळाः तरि
 सांघा सांवळाः कैसा आसेः ॥९८॥ २३ मदनाची माए कीजे वोवा-
 ळणिः ते मूर्तीची भावनीः आलौकीकः ॥१०१॥ २४ एतुके आइ-
 कौनि प्रेमाचा संचारुः चीत्तीं धरुनियां दातारुः कीर्ति पढेः ॥१०३॥
 २५ रात्रीं पुसे वाळा आहे वो केव्हढीः युगासम घडीः जाली आजीः
 ॥१०६॥ राये येकमेका वीचारु करीतीः झणें रात्रीं घालीतीः ऐद धाडीः
 ॥१०७॥ रात्रीं येदुधाकें रुक्मीया वैरीः चातुरंगि वाद्यांत्रींः जागे करीः
 ॥१०८॥ २६ लखलखीत तेज पदकीं सुमनींः कुंडलें श्रवणींः सोभ-
 तातीः ॥१११॥ २७ सुधामती राणी पुसे त्या भीमकाः कन्या धाडावी
 आंबीकाः पूजावेयाः ॥११६॥ संभ्रमें आपार × × × × ॥११७॥
 सुवर्णकळसीं सेवकीं न्हाणीलीः पाठीं वोवाळीलीः राजनीतीः ॥११८॥
 सेला क्षारोदक परीधान केलाः राजंन भाळी टीळाः लावीतातिः ॥११९॥
 सोळाही शृंगारु भीमकीया केलेः प्रीतीवचनीं बोलेः वेग कराः ॥१२०॥
 कनकपरीयेळीः नैवेद भरीलेः पूजा वीस्तारीलेः नानापरीः ॥१२१॥
 सखीया शृंगारु करुनि सकळाः घेउनी परीयेळाः नीगतातीः ॥१२२॥
 सवें बंधुवर्ग सैन्य परीवारीतः संख भेरी गर्जतः चालीएलीः ॥१२३॥

२८ स्वरूपें देखोनि भीमकाची बाळा : मूर्छागत भूपाळा : कामु जाले :
 ॥१२५॥ सकळांचीं सस्त्रें हातींचीं गळालीं : जडत्व पातलीं : राजकुळें :
 ॥१२६॥ सीघ्रवेगें बाळा देउळांतु आली : आर्ति पूजा केली : नाना
 फुलीं : ॥१२७॥ २९ षोडस उपचारीं रुषीभार्या पुजुनी : वस्त्रेंवां देउ-
 नि : वंदी भावें : ॥१२९॥ सर्वां येकि बुधी : आशिर्वाद देति : तूं पावसी
 वो पति : कृष्णरावो : ॥१३०॥ सकळांचा वरु घेउनी रुक्मिणी : नीगाली
 तेथौनि : देवो पाहों : ॥१३१॥ सकळ भूपती अस्व-गज-रथीं : चढौनीया
 सैन्यपती : भीमकीतें : ॥१३२॥ सुदेवासि पुसे भीमकाआत्मजा : यांतु
 कवण येदुराजा : दावी मातें : ॥१३३॥ ३० हेमाचा वोतीला रत्नीं खेव-
 णीला : तो रथु पेलीएला : देवरायें : ॥१३७॥ ३१ लावण्य देखौनि
 थोर आनंदली : प्रमानंद पावली : भीमबाळा : ॥१४१॥ ३२ क्षेत्री
 पंचानन उधव अर्जुन : यादवउग्रसेन : उठावले : ॥१४३॥ ३३
 क्षेत्री प्राक्रमें मोटे वार्तिकारी देखीले : एउनि सांघीतलें : भीमकापुढें :
 ॥१४५॥ क्षेत्री माहा धीट यादव आडत : कटकाबाहीर वाट : केली
 राया : ॥१४६॥ क्षेत्रीयांसि ठावो नाही जीरावेयां : गेले पळौनियां :
 दाहीदिशां : ॥१४७॥ ३४ इतुकेयावरि मूळ माहादेवीं : लक्षा वोज बर-
 वी : रामें केली : ॥१५२॥ इंद्रब्रह्मादीक रुषी-राजकुळें : आणीलीं सकळें :
 आदरेंसीं : ॥१५३॥ वीभु सकळाचा लोकाकार नीति : वीव्हाहाची प्रवृत्ती :
 आंगीकरी : ॥१५४॥ उत्तम सुयोग पाहौनियां रुषी : लक्ष गर्ग-व्यासीं :
 लावीएले : ॥१५५॥ उत्तम सुमनीं हरीहरदेवो : करीती वरुषावो :
 मायापती : ॥१५६॥ उच्या तुरवादि दुंदुभी सुशब्दीं : स्तवीजे वर वीदी :
 कृष्णराओ : ॥१५७॥ ३५ उद्धवादी भक्ती यादवीं समस्तीं : द्वारकेसी
 श्रीपति : राज्य करी : ॥१६०॥ उत्तमा आइया : माहादाइबाइया :
 धवळीं कृष्णराया : गाइयेला : ॥१६१॥

शब्दकोश

शब्दकोशांत संहितेंतील शब्द देतांना ऋस्वदीर्घ प्रायः बदलून घेतले आहे. कांहीं स्थलीं ( ) अशा कंसांत शुद्ध रूप नमूद केले आहे. कित्येकदां त्या त्या शब्दांतील मूळ शब्द दिले आहेत. अंत्य उकार वगळलेला आहे. शब्दार्थांपुढें संहितेचे व शक्य तेथें अन्य प्राचीन ग्रंथांचे संदर्भ दिलेले आहेत. संहितेंतील सर्वच संदर्भ स्थलाभावामुळे देणें जुळलें नाहीं. मात्र जेथें एकाच शब्दाचे निरनिराळे अर्थ होतात, तेथें त्या निरनिराळ्या अर्थांचे स्वतंत्र संदर्भ दिले आहेत. क्वचित् छोटेखानी टीपाही जोडल्या आहेत.

शब्दकोशांतील संक्षेपांचा खुलासा:—

उ —उत्तरार्ध(धवळे); उद्ध—उद्धवगीता; ऋ—ऋद्धिपुरवर्णन; एस्व—एकनाथी रुक्मिणीस्वयंवर; चोंउ—चोंभाकृत उषाहरण; तुगा—तुकारामाची गाथा(चित्रशाळा); दा—दासबोध; नऋ—नरेंद्रकृत ऋक्मिणीस्वयंवर; पू.—पूर्वार्ध (धवळे); मास्व—मातृकी-रुक्मिणी-स्वयंवर; वच्छ—वच्छहरण; शि—शिशुपालवध; ज्ञा—ज्ञानेश्वरी (राजवाडे).

अ

अकळिक(त) - अजिंक्य. पू. ६१२
अनेगेपरी - अनेक प्रकारें. पू. ६४३;
ज्ञा ४.१५४
अंतुरें, अंतौरिया - स्त्रिया. उ. ४८३,
३७१४. ज्ञा १.२२०
अंडु - वाळ. पू. ७३३; शि ७१६

अभर - तृप्त. पू. १३३; दा ११.४.२५
अवस्ता(स्था) - वेध पू ३११, मूर्च्छा.
पू. ६४१; चोंउ पोथीपृष्ठ २८ ओवी ७
अवस्व(स)री-शंका, काळजी. पू.२५१
असिवार - घोडेस्वार. मास्व ७७;
ज्ञा ९.१७२; चोंउ ७३.२३
असोस - पुष्कळ. मास्व ४५; ज्ञा १५.
१२०; उद्ध १२०

आ

आइत-ति - तयारी. पू. ६७१४; ज्ञा १३.
५९०; शि ९१०

आख्य(क्ष)वानी(णी-ण) - ओवाळणे.
पू. ६८२

आगळी - मोठी. पू. ३११

आंगवणा - सेवा. उ. २४१२

आंगवळे - शरीरसंरक्षक. पू. ७२१४

आंगु-गो-ळी - बोट. उ. ३५११, २०१२

आडा - टिका, रेषा पू. ६९१३

आन-नि-नु - अन्य, मित्र. पू. ४४१४,
५३१३, ८१४

आपणपें - आत्मत्व. पू. ६२१३

आफाविणें - बोलाविणें. पू. १०११;
शि ८५९

आयागमन - आगमन. पू. ४०१४;
नक्र १७६३

आरोगण-णा - भोजन. पू. ५०१४;
ज्ञा ४, १०७

उ

उदित - शोभिवंत. मास्व ९३

उधांती-तु - झळकतात. उ. २०१२;
मास्व ९२; नक्र ४७७

उन्मळली - उवडली. पू. ६४१४; तुगा
११७

उपलाणें (करणें) - घोडें जिनावेगळें
करणें, मुक्कामासाठीं घोड्यावरून
उतरणें. पू. ४६१४; शि २६९

उपांगें - उपायनें, भेट. पू. ४४१२

उसंगीए - मांडीवर. उ. ४३१३; नक्र ५

ए

ए(ऐ)रणी - वरातीपूर्वी देतात ती
ज्ञाळ. उ. ४२१३. ['ऐरणी' शब्द

मूळ कानडी. कानडींत त्याचि/रंगति
मातेचें भांडें किंवा हराडेरा असें
अर्थ होतात.]

ओ

ओघमान - मोठा मान. उ. ८१४
['ओघ' शब्दाचें मूळ 'ओग्गु' या
कानडी शब्दांत आहे. अर्थ 'फार.']

क

कडवसी - कपड्यांची 'पेटां'. उ. ४११२
कंचोळी, कांचोळी - एक प्रकारची
चोळी. उ. १६१३; मास्व ९३

कहीं - कधीं. मास्व २७

कळाविया - हस्तभूषणें. पू. ७३१३

कालन(ण) - कालवण, शिकरण. पू. ५३१३

काहळा - नगारा, शिंग. मास्व ४०;
शि १०२६

काह्याचें - कशाचें. पू. १९१४; ज्ञा
१८, २६२

कु(क)डगिया - कडों. पू. २९१४; नक्र १३८

केळवली - उपवर झाली. पू. ४५१२;
ज्ञा १३. ५५०; नक्र १७०५

केळवा(व)ण - गडगनेर पू. ७४१३
['तेलवण' पाठ अधिक समर्पक.
पा. १७, टोप १ पहा.]

कैवाड - कैवार, अभिमान. पू. ७६१२

कोडी - कोटि. पू. १५११

ख

खणौखणी - अनेक खण किंवा मज
यांतून, क्षणाक्षणाला. उ. ५७१४

ग

गजंब - कोलाहल. उ. ३२११ चौड
१२१. ७१

गुढर - [१] राहुटी अगर झोंपडी यांसा-
रखें राहण्याचें ठिकाण. पू. ४७११;
नक्र २६०५. [२] हत्तीची झूल.
उ. ४८१२ [३] अंबारी. उ. ५५१२
गुढीयसी - आनंदप्रदर्शनार्थ उभार-
लेल्या निशाणासह. पू. ३२१२
गुप्त - गुप्त चर. पू. २४११; मास्व २२;
नक्र १२९३
गुप्तीलुं - गुप्तगणानें. पू. ४९११
गोदरी - ओसाड जागा. मास्व ३.
[व-हाडो वोलेंत 'गोद्री' शब्द
अद्यापि रूढ आहे.]
गौ - वाद्यविशेष. उ. ४८१४
गौरव - मान उ. ४२११; नक्र २८०१

घ

घडि - लग्नघटिका. पू ७४१२; उ. ३२११
घीर्वदे - पेयविशेष. उ. ६०१३ [कानडींत
याच अर्थी 'पीर्वदु' शब्द प्राचीन
वाङ्मयांत येतो. आधुनिक कानडींत
'प' चा 'ह' होतो, म्हणून 'हीर्वदु'
हाही शब्द आढळतो. पीर्वदु-हीर्वदु
यावरून 'घीर्वदे' हें अपभ्रष्ट रूप
मराठींत आलें असावें.]

घोळ - घोष. मास्व ३३

च

चांग - चांगला-ली-लें. उ. ६३११
चांपौल - चांपयाची कळी अथवा फूल.
मास्व ५; ज्ञा १८. ८५०
चोखें - चोष्य पदार्थ. उ. ३८१२
चोवणी - चव असलेला-ली-लें.
मास्व ५१

ज

जनवासयासी - जानोशाला, सोयरे

उतरतात त्या जागेला. उ. ३९१४
जंबुद्वीप - मेरु पर्वताभोंवतालच्या सात
खंडापैकीं एक. मास्व ९
जन्मदान - जीविताचें दान. मास्व १९
जवादी - मार्जारकस्तूरिका. उ. १६१४
जाणवित्ती - [१] कळवितात. पू. २४११
[२] ढाळतात. उ. ६४१४
जातिजुति - जाईजुई. उ. ५४११
जाळीकार - सामोरे आलेले राजसंघा-
तील मातबर लोक. मास्व ३४
जिणणें - जिक्णें. उ. ५१४; मास्व २८
जुंझे - लढतो. उ. ५११
जेंगटा - घंटा, ताम. मास्व ३०; शि
१६९; उद्ध ५१०

जोती - ज्योति. पू. ६९१४

जोहारणें - नमस्कार करणें. पू. ७८१४;
ज्ञा ११-४८५

झ

झर्णा-णें - मुळीच न, कचित्. पू.
३२१३; ज्ञा १०. १७५
झळंबुकें - कर्णभूषणें. पू. ७०१२

ट

टके - ध्वज. मास्व २९
टमक - वाद्यविशेष. मास्व ३३
टाळ - झांजा. मास्व ३३

ठ

ठाणवैया - दिवे ठेवण्याच्या आडण्या.
पू. ५३११
ठीकलग - हिन्द्यामोत्यांनीं जडित.
मास्व ३६; चोंड १२४.१०
ठीकांचां - हिन्द्यामोत्यांनीं जडित.
मास्व ३५; उद्ध ५१६

ढ

ढालें - शोभेनं, हळं. मास्व ३९; ज्ञा ६.२४७

त

तळ - उपर - वरखालीं, मार्गेपुढें. पू. ७११४; ज्ञा १३.४१७

तळ-ळी-या (उचलणें) - ओंवाळणें. उ. १५१४

ताटकाढा - उष्टें काढणारा, सेवक. उ. ४७१३; शि ७६; उद्ध १६२

तुरंबिती - गुंफितात. मास्व ५६

तुरे - वाद्यविशेष. पू. ३८१२

तोडर - तोरडी, पादभूषण. पू. ७०१३

थ

थार्टी - दाटींत पू. ७९१४

थरि - स्थिर. पू. ४११४; मास्व ४६

थोकळीं - थांबलीं. मास्व ४५

द

दळभार - सैन्य. पू. ७६११; ज्ञा १.१२१

दांडी - पालखी. उ. ५२१२

दायपसाय - मोठें वक्षीस. पू. ४१३

दारवठे - दरवाजे. पू. १६१३

दुसे - राहुट्या. पू. ४७११; शि ५७१

दुस्मारा - स्वतःची विस्मृति झालेल्या. पू. ५११३; नक्र ३९६

देवांग - वस्त्रविशेष. पू. ३९१३

दती - [१] रस. पू. ५३१४; [२]

रसदार. उ. ६२१३; शि २९०

ध

धरीया - धारण केलीं. उ. १९१३

धवळ - लग्नांत गावयाचें वरविषयक गात. पू. ११२; एस्व १६.४६

धवळार - चुनेगर्चीचें मोठें घर. पू.

३०१३; ज्ञा ३.२१८; शि ९३

धारी - धाकटी. उ. २३१४

धुरे - अग्रभागीं, श्रेष्ठ. उ. ४४१३; ज्ञा

११.६५२; उद्ध ७२३

न

नागारी - भाट. पू. ३११; नक्र १२८

[नक्रच्या 'टीप'ग्रंथांत या शब्दाचा 'कीर्तिपाठक' असा अर्थ दिला आहे.]

निच - नित्य. उ. ५१११; उद्ध २७

निरुता - निश्चित. पू. ३११४

निऱ्हां - अगदीं. पू. ८१२; उद्ध २२८; नक्र ७६

निसा(शा)न(ण) - रणवाद्य. पू.

२५१३; ज्ञा १.१३३

निहे - निनाद. मास्व ३१

प

पंचांग - पांच प्रकारचा - ची-चे. उ. ३९१४

पटखळिला - आच्छादिला. उ. ६१३

पडताळित्ती - वाढतात. उ. ४५११

पाडिभरें - वेगानें. मास्व २

पाडि-ढि-घे - तस्त, पिकदाणी. उ. ६२११; पू ५३११

पाडविसी - म्हणावितोस. पू. १२१४

पाडिजतु - वाखाणिला जातो. उ. ५१४

पाडियार - आवडते, म्होरके. पू. २५१३; नक्र १२०९

पाडियेसी - आवडते. उ. १३१३; ज्ञा ४.२७; शि २१३

पन्हरयाची - सोन्याची. उ. २०११; ज्ञा ६.३४

परा - पलीकडे. अतीत असलेल्या. उ.
५८१३
परिकरें - सुंदर. उ. २६१२; ऋ १००
परिपाटें - रीतीप्रमाणें. पू. ५७११;
एस्व १६.७४
परिमाळिती - सुगंधी द्रव्ये लावतात.
उ. १६११
परियसी - ऐक. पू. ३१४; चोंड ५७.४३
परिये(य)ळ - तबक, ताट. पू. ३९१३,
५५१३
परिवंट - क्रिया लुगडें नेसतांना पोटाशीं
वरवंटा करितात तो. मास्व ९२;
चोंड ९.८६
परिवारित - वेढिलेला. पू. १७१४
पहुपकीं - रथांत. उ. ४८१३
पां - पहा. पू. ३७१३
पाएवटे - पादभूषणें. उ. ३४१३
पाखरिले - खोगीर वगैरे घालून घोडे
सज्ज केले. उ. ४८१२
पागुडे - पादभूषणें. उ. ३४१३
पाटाउं - उंची रेशमी वस्त्र. पू. १३१२;
ज्ञा ४.२१
पाटोळीं - उंची रेशमी वस्त्रें. उ. ४१११;
ऋ ५६६
पाड - योग्यता. पू. ६६११
पांतीं - पंक्तींत. उ. ४४१३
पारके - शत्रु. मास्व ७१; चोंड १५०.१
पारुखलें - कुंठित झालें. उ. ५६१४;
उद्ध ४६३; वच्छ २५१
पालाणणें - खोगीर वगैरे घालून घोडा
सज्ज करणें. पू. १४११; एस्व ४.२९
पाहुण(णे)र - पाहुणचार. पू. ४७१२;
ज्ञा ८.१४७
पुनतीपुनती - पुनः पुन्हां. पू. ५३१४

पुष्पीं, पुस्पपलकीं - रथांत. पू.
२८१३; उ. २४१४
पेखणी - नर्तकी. उ. २२१३, ५९११
पेणें - [१] प्रयाण. पू. २५१४; [२]
मुक्काम. मास्व २३; ज्ञा १३.५४६
पेणोवेणा - मुक्काम करीत. उ. ५०११;
शि ५७८
पेरोज - मोत्यें. उ. ५०१३; नक्र ९३६
पैठ - प्रविष्ट होंणें. पू. ५७१४; उ. ३११४
ज्ञा १३.३७१; चोंड ९.९०
पैल - पलीकडे. पू. ७६१४
पोखिती - चोळतात. उ. १७१३
पौळी - कोट, आवाराची भित. उ.
५०१३; ज्ञा ९.२१२; शि २५३
प्रकाळली - संपली. पू. ६७११; शि २२९
प्रते(ती)ष्टा - स्थापना. पू. ७४१२
प्रातु पाहारु - पहाटेची वेळ. पू. ६७११
फ
फोकरिती - हांक मारतात, बोलवितात.
पू. २५१३; ज्ञा १६.३२६
व
बंबाळ - [१] मोठा आवाज. पू. ३८१३;
ज्ञा १.१३६; [२] दोषिमान. उ.
५२१३; उद्ध ५३६; चोंड ४८.४९
बरवंट - सुंदर. मास्व ९४; ज्ञा ६.१७१;
उद्ध ३९१
बरवेयाचा - चांगलेपणाचा, सौंदर्याचा.
उ. ६६१३
बळिये - बळकट. पू. ५०१३; शि २६४
बाकरु - विनोद. उ. १०१३
बांवनें - चंदन. उ. ६३११; ज्ञा १८.६२८
बीजें(करणें) - गमन करणें. पू. २११४
ज्ञा १३.३७५

बैसका - बैठक, आसन. उ. १५१४;
ज्ञा १३.४८४; चोंउ ९६.८१
बोने - अन्न. उ. ४४१२; ज्ञा ९.३८९
बौलां - बोहल्यावर. उ. १३१३

भ

भद्र - सौध. पू. ३२११; मास्व ३५
भरीया - [१] भरला, सजविला. उ.
१९१४; [२] भरजरी, उंची. उ. ४१११
भाका - शपथ. पू. ६१४
भांडारी - कोशाध्यक्ष. उ. ४०१२
भुंजा - उपभोगा. उ. ४७१४; ज्ञा
९.१६४; शि २०३
भेणें - भीतीनें. उ. ८११
भोरि - उटी. पू. ६९१३

म

मंडलीक - पथकाचा नाईक. पू.
२६१३; शि ५०४
मफौरे - तीन पीळ असलेला गळ्यांतील
अलंकारविशेष. उ. ४२१२ [कानडी
'मुप्पुरि' शब्दाचें हें अपभ्रष्ट रूप
असावें. मूरु (तीन) + हुरि (पीळ)
= मुप्पुरि.]
माइक - नाशवंत. उ. ९१३
माड - मोठें घर. पू. ३०१३; नक्र १६२४
मात - गोष्ट, हकीकत. पू. २४११;
उद्ध १८७
मादनें - स्नान. उ. ६९११; उद्ध
१३९; वच्छ ३०८
मान - वृत्तांत. पू. २३११
मानवणें - [१] कबूल होणें. पू. २३११;
[२] संतुष्ट होणें. पू. ४९१४
मालगंठी - विशिष्ट प्रकारची गांठ दऊन
वख नेसण्याची पद्धत. पू. ६९१२

मालीमर्दन - तैलादि द्रव्यांचें मर्दन.
पू. ६८११
मासीं - माझ्याशीं. पू. ९१३; ज्ञा
९.४४५; उद्ध १५५; ऋ ३४२
माहादेवी - अंबिका. उ. १२१२
मीनला - भेटला. पू. ५९१४
मुखरणी - मुख्य. पू. ४८१४
मुगत - मोतीं. उ. ५४१३
मुडे - डोक्यांत घालावयाचा मोत्यांचा
अलंकारविशेष, किरीट. उ. ४२१२
['मुडि' या कानडी शब्दावरून
'मुडा-डे' शब्द मराठींत आला.]
मेघडंबरी - अवदागीर. पू. २८१३
मेलिकार - [१] वसति. पू. २६१४;
उद्ध ५२; एस्व ६.२८; [२] समुदाय.
उ. २४११; तुगा ८७४

मेळावा - मिलाफ. उ. २११३; ऋ
१४९

मोगर - सैन्यांतील निवडक लोक.
मास्व ९९; चोंउ १३९.७६

मोडेल - नाश पावेल. पू. ५६१२

य

याप्रती - इजलागीं. पू. ४११

र

रळीया - [१] थट्टा. उ. ४५१३, ६३१४;
[२] थट्टेखोर. उ. २८१३

राउळ, राउळगण - राजवाडा. पू.
४७१२, ७१२; ज्ञा ११.६५; शि १५८

राणीव - राज्य. उ. ४७१४; ज्ञा
११.११

रायांगण - देवळापुढील अंगण. पू.
७८१२

रांविथेलें - रांगविलें. उ. ११.५९०; ज्ञा
११.५९०

ल

ले - धारण करितो. पू. ५९१२
लेहें - चाटण्याचे पदार्थ. उ. ३८१२

व

वडील - फार. उ. ४०११
वाइली - अर्पण केली. पू. ८११२
वागा - वाङ्मनिश्चय; लगाम; एक प्रकारचा अंगरखा, पोषाख ('वागा'). मास्व ९६
वाती - देतात. उ. ३४१२
वाधावा - पूर्वसूचना, वार्ता. पू. २९१३; ज्ञा १८.८९९
वारिक - घोडा. उ. ५२१३; ज्ञा ६.२७०; शि ४४७
वास - तोंड. पू. ४५१४; नक्र २६१५
विगु(गुं)तलें - जडलें. पू. ६२१४
विणे - [१] कचेरीची जागा. पू. ४७११; नक्र २५५९; [२] तंतुवाद्य. मास्व ३३
विती - प्रसवतात, देतात. पू. ६९१४
विंदानीं - कौशल्यानें. उ. १४१३; एस्व २.१०
विस्तारिला - मांडला, सिद्ध केला. उ. ४२११
विस्फुरती - झळकतात. पू. ३४१२; ऋ ५०६
वीरगांठी - बळकट गांठ, केंसांची गांठ. पू. ६९१४; एस्व १.६४
वेगवत(त्त)र - अति वेगानें. पू. २३१४
वेदु(धू)नी - मोहून. पू. ४२१२
वेळाइत - साह्यकर्ता. पू. २११४; शि २६१
वोगर - भाताची रास वा मूद्र; अन्न. पू. ५३१२; ज्ञा ४.१०६

वोगरिती - वाढतात. पू. ५३१२; ज्ञा १३.४२१
वोजा - रीत, प्रकार. पू. ५६११; ज्ञा ७.४८; चौंउ ९९.१३
वोतवर - उत्कंठापूर्णा. मास्व १०६
वोळग - [१] आश्रय. पू. १७१३; [२] सभा. पू. २०११
वोळगिलें - आश्रय केला. पू. ३७१४; ज्ञा ३.१००

श

श्रीगिरी - छत्रविशेष. पू. ३४११; नक्र १६४८; एस्व १६.३४

स

सए - सखे. मास्व २
संजोगिले - जुंपले. उ. ४८१२; एस्व ४.३०
सतार - सरळ, उज्ज्वल. उ. २१११
सन्ना(न्न)ध(द्ध)बध(द्ध) - शस्त्रें वगैरे घेऊन सज्ज. पू. ७२१३; चौंउ ७३.२३; नक्र १३००
सन्ने(न्नि)धी(ध) - जवळ. पू. १७१२
सरळें - कडीं. पू. १३१२
सरि - बरोवरी. पू. १६१४; ज्ञा ९.४४८
सरिसा - तुल्य. पू. ४२१३
सरिसु - बरोवर, सोबत. पू. २३१३
सर्वभारेंसीं - सैन्य व इतर सरंजाम यांसह. पू. ३०११
संवसार - जग. पू. २१२; उद्ध २२९
सांखळे - सांखळी. पू. १३१२
साटि - साठ. उ. २५१२
सांड - सोड, टाक. पू. १२१४, ६०१३; उ. ४१४, ६१२
साडे - विहिणींना घावयाचीं विशेष

वस्त्रे. उ ४०१४; नक्र २८०१; एस्व
१६.१५७
सांतिपाटि - शांतिपाठ. उ. ४०१४
सारुनिया - संपवून. पू. २०१४
सालेपणें - मेव्हण्याच्या नात्यानें. उ.
१०१३
सासिनली - बहरली. पू. ५११२; ज्ञा
११.११; क्र ७१
सीरां - हलधर. उ. ३११३; [संस्कृत
' सीरिन्']
सीरीगिरी - 'श्रीगिरी' पहा. उ. २५१४
सुकीचि - कोरडाच. उ. ८१४
सुखासि(स)नीं - मेणे, पालख्या यांत.
उ. २५११; ज्ञा १०.४४
सुडाविलीं - वाजविलीं. पू. ७६१३;
उद्ध ४४४
सुहावना - सुंदर. उ. ५११२
सूदली - अपिली. उ. ४३१३; ज्ञा
१.२६३
सूवार - आचारी. उ. ४४१२; ज्ञा
१३.४२०
सेलाद्रिया - सख्या, दासी. पू. ७३१२;
नक्र २७११
सेवो - मर्यादा, सीमा. उ. ५५१३

से(शे)स - मळवट, ओवाळण्याचा एक
प्रकार. पू. ७११२; उद्ध १२३
सोनेसळा - पिवळा पीतांबर. पू.
६९१२; ज्ञा ६.२८४
सोरटी - सौराष्ट्र देश. मास्व २३
सौरे - शूर. उ. ११४; चोंड ७२.९

ह

हरी - ओळीनें, रांगेनें; पक्षीं कृष्णाचे.
पू. ६४१४
हाकारिले - बोलाविले. उ. ४०१२; ज्ञा
११.५४६
हातियरें - हत्यारें. पू. ८०१३
हातिवयासी - जवळ बसावयाला. उ.
३२१२
हीरतिलीं - हरण केलीं. उ. ७१३
होती - झालेली, आधीन. पू. १३१४;
उ. ४७१४ [वन्हाडी बोलींत 'मी
त्याच्या होतीचा आहे.' असा प्रयोग
अजून करतात.]

क्ष

क्षीरौदक - पांढरें स्वच्छ उंची वस्त्र.
उ. ३०१३; ज्ञा ११ २१८

शुद्धिपत्र

[शुद्धिपत्रांत फक्त महत्वाच्या चुकांची दुरुस्ती केली आहे. अनुनासिक गळणें वा जास्तीचें पडणें;—अशा रेघेनें भलतेच शब्द जोडले जाणें वा जोडण्याचें राहून जाणें; क्वचित् काना, मात्रा, वेलांटी वगळलीं जाणें; इ० किरकोळ चुका यांत समाविष्ट केल्या नाहींत. मुद्रणदोषांवाहेरच्याहि चारदोन चुका येथें दुरुस्त केल्या आहेत.]

(१) प्रस्तावना

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७	५	काय	काइं
”	१८	‘गीत वीखो’	‘गीत वीखो’ २
१२	१९	धवळा-ळे	धवळ-ळे
”	”	(स्वार्थ)	(स्वार्थ)
१६	११	(पू. २७।४)	(पू. १५।१)
”	१२	(उ. ३३।४)	(उ. ३३।३)

(२) संहिता

२	पू. ६।४	नीश्रयो-भाकाजाला	नीश्रयो-भाका जाला
”	पू. ७।४	शीळूपाळें	शीळूपाळें
३	पू. ९।४	शीळूपाळ	शीळूपाळ
”	पू. १२।४	सांडीतु	सांडी तूं
५	टीप २	.....	टीपेच्या अखेरीस “कर्मी-अधिक फरकानें हें कडवें ड तहि येतें.” असा मजकूर हवा. हाच मजकूर पृष्ठ १० टीप ५, व पृष्ठ ११ टीप १ यांच्या शेवटीं पाहिजे.

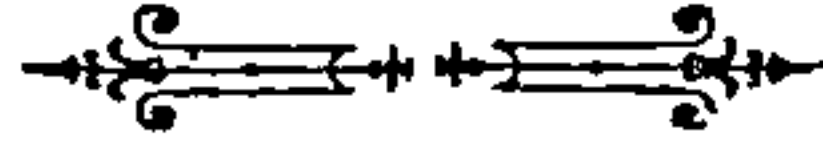
६	पू. २३।३	आनंदें नीभंरु	आनंदें नीभंरु
७	पू. ३१।३	वीरवो	वीखो
१०	पू. ४२।२	वंदुनी	वेदुनी
११	पू. ४९।१	पाहणरु	पाहुणरु
१८	.....क. ८०, क. ८२ व पादटीप यांत टीपांचे आंकडे चुकीचे पडले आहेत. एकूण टीपा चार आहेत.		
१९	उ. १।४	[सू(शू)र]	हा शब्द गाळावा.
२७	उ. ४२।३	झळकळीता	झळफळीता
२९	उ. ५१।१	तिच	निच
३४	मास्व २३।१	पणें	पेणें

(३) शब्दकोश

४७	‘उधांती-तु’ शब्द षहा.	मास्व ९२	झळकणारा, मास्व ९२
७७	‘खणैखणी’	मज	मजले

अभिप्राय

महानुभाव-पंथाचे ज्ञानवृद्ध व वयोवृद्ध महंत
श्रीदत्तराज कवीश्वर महानुभाव, संस्थान श्रीदेवदेवेश्वर,
माहूर, यांचा शुभाशीर्वाद.

“श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रेय, श्रीचांगदेव, श्रीगोविंदप्रभु आणि श्रीचक्रधर हीं पांच जशीं महानुभाव-पंथाचीं मुख्य दैवते, तद्वत् सध्यां श्री. य. खु. देशपांडे, श्री. वा. ना. देशपांडे, श्री. नी. व. भवाळकर, श्री. ह. ना. नेने आणि प्रो. वि. भि. कोलते हे पांच मुख्य संशोधक महानुभाव-पंथास लाभले आहेत. ‘पंचकृष्णा’सारखा हा ‘संशोधक-पंचका’चा योगहि आम्हांस कौतुकावह वाटतो. ह्या ‘संशोधक-पंचका’पैकींच श्री. वामनराव देशपांडे हे एक उत्साही तरुण व महानुभाव-वाङ्मयाचा आस्थापूर्वक चिकित्सक दृष्टीने अभ्यास करणारे तरुण गृहस्थ आहेत. त्यांचा सुमारे एक तपापासून हा अभ्यास असल्याचें महाराष्ट्रीय विद्वानांस ठाऊकच आहे. त्याच व्यासंगाचें दृश्य फळ म्हणून प्रस्तुत छोटेखानी ग्रंथ आज श्री. वामनराव वाचकांच्या हातीं देत आहेत. प्रस्तावना, शब्दकोश, पाठभेद वगैरे सर्वांगांनीं परिपूर्ण व सशास्त्र रीतीनें संपादिलेला हा ग्रंथ, श्री. वामनराव यांचा गुणगौरव करण्यास पर्याप्त आहे. विशेषतः कवयित्रीचें चरित्र, ‘धवळ्या’चा कालनिर्णय, त्यांची भाषा व व्याकरण, काव्यदृष्ट्या निरीक्षण इ. दृष्टींनीं त्यांनीं लिहिलेली प्रस्तावना फार वाखाणण्याजोगी उतरली आहे. आमचे पंथीय व पंथीयेतर विद्वान श्री. वामनराव यांच्या परिश्रमांचें चीज करितील, अशी आम्ही बळकट आशा करितों.

श्रीचक्रधरस्वामी श्री. वामनराव यांच्या हातून उत्तरोत्तर अशीच महानुभाव-वाङ्मयसेवा घडण्यास उत्साह व बल देऊन त्यांना दीर्घायु करो, असा आमचा हार्दिक आशीर्वाद आहे.”

महाराष्ट्रांतील सध्यांचे भाषाशास्त्राचे एकमेव पंडित आणि.

‘भाषाशास्त्र आणि मराठी भाषा’ व ‘मराठी भाषा-

उद्गम व विकास’ या विद्वन्मान्य ग्रंथांचे कर्ते

प्रो. कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी, एम. ए; बी. टी.

सातारा, यांचा अभिप्राय.

“आद्य कथयित्री महदाइसा इचे ‘धवळे’ ह्या पुस्तकाचे सुटे पक्के फर्मे व त्यावरील विवेचक प्रस्तावलेख हे मोठ्या नवलाईने व कौतुकाने वाचले. ‘महदंबेचे धवळे’ पूर्वी मी ‘विविधज्ञानविस्तारांत’ वाचले होते. त्यावेळीं भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने महत्त्वाचीं अशीं हीं स्त्रीगीते ह्या मासिकाच्या दडींत कायमचीच बसणार कीं काय, अशी भीति वाटत होती ! परंतु त्यांना तसें कौपन्यांत पडूं न देतां, तीं चांगल्या शास्त्रीय सोपस्कारासह सध्यांच्या स्वरूपांत पुढें आल्यानें, मराठीच्या भाषिक अभ्यासांत फार मोठी मोलाची भर पडलेली पाहून समाधान झालें. जुन्या ग्रंथाची अस्सल संहिता ठरविणें हें एक शास्त्रच आहे. निरनिराळ्या ठिकाणीं, निरनिराळ्या काळांत नकललेलीं हस्तलिखितें परस्परांशीं रुजवातून घेऊन अस्सल संहिता कायम करण्याची जी शास्त्रमान्य पद्धति, ती ह्या ‘धवळ्यां’च्या बाबतींत अंमलांत आणिल्यानें संहितेच्या खरेपणाबद्दल खात्री बाळगण्यास हरकत नाही. प्रस्तावनेमध्ये लेखिकेची माहिती, ‘धवळ्यां’चा उगम, त्यांतील भाषा व व्याकरण यांची छाननी-इतक्या गोष्टी दिल्या आहेत. व्याकरणांतील वर्णप्रक्रिया, नाम-सर्वनाम-क्रिया-विभक्तिप्रत्यय, सामान्य-रूप, निपात इ० प्रधान बाबी सोदाहरण व ससंदर्भ विवेचिल्या आहेत; एवढेंच नव्हे, तर त्यांना जुन्या प्राकृतांतील दाखले दिले आहेत, व त्यामुळे त्यांना विशेष महत्त्व आलें आहे. ह्या सर्व परिष्काराबद्दल संपादक अभिनंदनास पात्र आहेत. अव्वल दर्जाचें संशोधन विद्यापीठाच्या संस्काराच्या बाहेरहि आढळूं शकतें, ह्याचा उत्तम दाखला म्हणजे रा. वामनराव देशपांडे हे होत !

पानाच्या एका बाजूस 'सकळ' लिपीतील मूळ व दुसऱ्या बाजूस त्याचें लिप्यन्तर दिलें असतें तर, व अधिक अपभ्रष्टतेचाच पाठ स्वीकारला असता तर, पुस्तकाचें भाषिक मोल, आहे त्यापेक्षां, अधिक राहिलें असतें. ह्या पुस्तकाच्या संपादनानें संपादकास आर्थिक कमाई जरी कांहीं विशेष झाली नाहीं, तरी कीर्तीची कमाई अमूप होईल हें खास."

महानुभाव-वाङ्मयाचे एक संशोधक व 'उद्धवगीते'चे संपादक

प्रो. विष्णु भिकाजी कोलते, एम्. ए; एल्.एल्. बी.

उमरावती, यांचा अभिप्राय.

“आपण पाठविलेलीं महदंबेच्या 'धवळ्यां'चीं मुद्रितें वाचलीं. मराठी भाषेंतील प्राचीन काव्यांच्या संहिता ज्या शास्त्रशुद्ध पद्धतीनें तयार व्हावयास पाहिजेत, त्या पद्धतीचा आपण अवलंब केल्यामुळें 'धवळ्यां'ची ही आवृत्ति प्रशंसनीय व अभ्यसनीय झाली आहे. या दृष्टीनें निरनिराळ्या पोथ्यांतील नमूद केलेले पाठभेद मला फार महत्त्वाचे वाटतात. संहितेसाठीं एकच पोथी प्रामुख्यानें स्वीकारलेली असली, तरी कित्येक ठिकाणीं अर्थ पूर्ण होण्यासाठीं कांहीं शब्द अन्य पोथ्यांतून व्यावे लागलेले आहेत. असे शब्द कंसांत दाखविले असल्यामुळें शास्त्रीय दृष्टि व रसिकता यांचा चांगलाच मेळ पडलेला भासतो. कारण, वरील योजनेमुळें ज्याला फक्त मूळ पोथीचाच पाठ हवा, त्याला कंसांतील मजकूर वगळून तो कळूं शकतो. आणि, ज्याला रसिकतेनें काव्य वाचावयाचें आहे, त्याला कंसांतील मजकूर जमेस धरून तें वाचतां येतें. यामुळें भाषाशास्त्रज्ञांना मूळ पाठ समजण्याची, व रसिकांना पूर्ण अर्थबोध होण्याची उत्कृष्ट सोय झालेली आहे. पुस्तकास जोडलेली प्रस्तावना अभ्यास व संशोधनपूर्वक लिहिलेली असून तिच्यांत महदंबेविषयांच्या आपल्या संशोधनाचें सार बहुतेक उतरलें आहे. 'लीलाचरित्र,' 'स्मृतिस्थळ' इ० हस्तलिखित पोथ्यांच्या साहाय्यानें आपण लिहिलेलें महदंबेचें चरित्र,

‘धवळ्यां’च्या निर्मितीचा इतिहास, कालनिर्णय इ. माहिती जवळजवळ पूर्ण असून त्या बाबतींत नवीन संशोधन करण्याची आपण गरजच ठेवली नाही, ही आनंदाची गोष्ट होय. परंतु, आपण निश्चित केलेला गोविंद-प्रभूचा मृत्युशक व कामाडसेच्या आख्यायिकेच्या साह्याने संशोधिलेला नागदेवाचार्यांचा मृत्युशक यांविषयीं मतभेद होणे शक्य आहे. तथापि आपण हे शक सावधगिरीने व कांहीं आधार वेऊनच ठरविले आहेत, हेहि खोटे नाही. हा एक मतभेदाचा मुद्दा सोडल्यास, आपली प्रस्तावना चिकित्सापूर्ण व नमुनेदार उतरली आहे, यांत शंका नाही. आपण शास्त्रीय पद्धतीने संपादिलेल्या ‘धवळ्यां’च्या या संहितेचा महाराष्ट्रीय विद्वान योग्य तो गौरव करतीलच, अशी मला खात्री व्हाते.”

महानुभाव—पंथाविषयीं विशेष चिकित्सक बुद्धीनें लेख लिहिणारे

‘महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास’ या ग्रंथाचे कर्ते

प्रो. शंकर दामोदर पेंडसे, एम्. ए; एम्. ओ. एल्.

नागपूर, यांचा अभिप्राय.

“महानुभाव—पंथाच्या तत्त्वज्ञानाबद्दल कोणाचा कितीहि तार्किक मतभेद असला, तरी या पंथाने मराठी भाषेची केलेली सेवा व तींत घातलेली बहुमोल भर यांबद्दल सर्वत्र मतैक्यच आहे. महानुभाव-पंथांत ‘महदाइसे’चें स्थान फार मोठें आहे. नागदेवाचार्यासारखा अधिकारी पुरुष “म्हातारी माझे धर्मासि रक्षक गा” असें म्हणतो व तिच्या मृत्यु-नंतर शोकग्रस्त होतो, यावरून तिची योग्यता कळून येईल. श्रीगोविंद-प्रभु, श्रीचक्रधर व श्रीनागदेवाचार्य या महानुभाव-पंथाच्या तीन पिढ्या तिने पाहिल्या. अशी या पंथाची ती ‘महदाइसा’ म्हणजे ‘मोठी आई’च होती ! तिने रचिलेली ‘धवळे’ व ‘मा. रु. स्वयंवर’ हीं दोन काव्ये प्रस्तुत पुस्तकांत संग्रहित केली आहेत. त्यांचें संपादन रा. वामनराव देशपांडे

यांच्यासारख्या रसिक व चिकित्सक संशोधकांनं केलें आहे, एवढें सांगितलें म्हणजे तें किती उत्कृष्ट झालें असेल, हें वेगळें सांगावयास नको. 'धवळे' ज्ञानेश्वरपूर्वकालीं रचलेले असून त्यांतील साधेपणा व प्रेमळपणा वाचकांच्या प्रत्ययाला आल्यावांचून रहात नाहीं. तत्कालीन भाषाविशेष व सामाजिक आचारविशेषहि या पुस्तकाच्या अभ्यासानें कळतील. मराठी भाषेंतील आद्य कवयित्रीचें हें लहानसें, पण सुंदर काव्य संपादिल्या-बद्दल मी रा. वामनराव देशपांडे यांचें अभिनंदन करितों."

REFBY-0005344

REFBK-0005344

